

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

III Міжнародна наукова конференція

**УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ.: ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ**

16–19 жовтня 2013 р.
Кам'янець-Подільський

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

Київ
2013

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Смолій В.* академік НАН України (директор Інституту історії України)
- Копилов С.* д.і.н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Дубінський В.* к.і.н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Степанков В.* д.і.н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Газін В.* к.і.н., доц. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Ващук Д.* к.і.н. (Інститут історії України НАН України)
- Блануца А.* к.і.н. (Інститут історії України НАН України)
- Черкас Б.* к.і.н. (Інститут історії України НАН України)

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
Протокол №6 від 20 червня 2013 р.*

РЕДКОЛЕГІЯ ЗБІРНИКА

Смолій В. (відповідальний редактор)
Боряк Г., Степанков В., Ващук Д., Блануца А.,
Жеребцова Л.

ISBN 978-966-02-6968-2

© Інститут історії України НАН України, 2013
© Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2013

Национальная академия наук Украины
Институт истории Украины
Министерство образования и науки Украины
Каменец-Подольский национальный университет
имени Ивана Огиенка

III Международная научная конференция

**УКРАИНА И ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ
В XIV – XVIII ВВ.: ПОЛИТИЧЕСКИЕ,
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ
И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В ОБЩЕЕВРОПЕЙСКОМ ИЗМЕРЕНИИ**

16–19 октября 2013 г.
Каменец-Подольский

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

Киев
2013

ЗМІСТ

Микола Котляр ПІВДЕННА РУСЬ І ЛИТВА В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (ДО КІНЦЯ XIII ст.)	8
Гедиминас Вайткевичус ВОЗНИКНОВЕНИЕ ВИЛЬНЮСА	10
Оксана Господаренко АНТИГЕНУЕЗЬКА ПОЛІТИКА МАМАЯ ЯК ФАКТОР ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ	12
Мирослав Волощук СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛИТВА ТА ЛИТОВЦІ ОЧИМА УТОРСЬКОГО АКТОВОГО ДОКУМЕНТУ XIV ст.	13
Борис Черкас ПОСИЛАННЯ НА ПОЖАЛУВАННЯ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОМІРНОСТІ ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ЗЕМЕЛЬ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І	15
Олег Лицкевич ДОСТОВЕРНОСТЬ ФРАГМЕНТА «ПОВЕСТИ О ПОДОЛЬЕ» О ПРЕДПОЛАГАВШЕМСЯ БРАКЕ МЕЖДУ ПОДОЛЬСКИМ КНЯЗЕМ КОНСТАНТИНОМ КОРИАТОВИЧЕМ И ДОЧЕРЬЮ ПОЛЬСКОГО КОРОЛЯ КАЗИМИРА	16
Сергей Полехов ВЛАСТЬ В ПОЛОЦКЕ В XIV – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XV ВЕКА	20
Ірина Хромова, Костянтин Хромов МІСЦЕВІ МОНЕТИ-НАСЛІДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст. НА ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКИХ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЯХ	22

Lidia Korczak	
BURZLIWE LATA. KRYZYS LAT 30-tych XV WIEKU NA ZIEMIACH UKRAINNYCH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO – PRÓBA REKONSTRUKCJI WYDARZEŃ	24
Витас Янкаускас	
КТО ВЫБИРАЛ ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ ЛИТОВСКИМ ШВИТРИГАЙЛА?	25
Владислав Берковський	
ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО МАКРОРЕГІОНУ: СЕРЕДНІ ВІКИ ТА РАННЯ НОВА ДОБА	26
Василий Воронин	
БОРЬБА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ЗА ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ В 20-е ГОДЫ XVI ВЕКА	29
Андрій Гурбик	
ОСНОВНІ ПРИЧИНИ Й ПОЕТАПНІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У XVI ст.	31
Валентин Голубев	
ВЛАДЕНИЯ ВИЛЕНСКОГО КАТОЛИЧЕСКОГО ЕПИСКОПСТВА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИВ XIV–XVIII стст.: ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	35
Александр Довнар	
КАЗАЦКИЕ ОТРЯДЫ НА ГОСПОДАРСКОЙ СЛУЖБЕ В ЧЕЧЕРСКОМ И ПРОПОЙСКОМ ЗАМКАХ В 1562 – 1573 гг. (СОСТАВ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ)	39
Дмитро Вирський	
РОТУНДУС ПРОТИ ОРИХОВСЬКОГО: ДИСКУСІЯ 1564 р. ПРО ВОЛЮ І НЕВОЛЮ В ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	42

Петро Кулаковський ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ ПОВІТ У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ	45
Андрій Блануца ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ КНИГИ ЗАПИСІВ №49 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ У 60-Х РОКАХ XVI ст.	50
Дмитро Вашук 235-ТА КНИГА СУДОВИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ	53
Віктор Атаманенко ВОЛИНСЬКІ ІНВЕНТАРІ СЕРЕДИНИ XVI ст.	55
Владислав Безпалько СЕЛЯНСЬКИЙ СВЯТКОВИЙ ОДЯГ НА ВОЛИНІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. ЗА АКТОВИМ МАТЕРІАЛОМ	58
Лариса Жеребцова БАЗА ДАНИХ «МИТО» ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ВИВЧЕННЯ МИТНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВТЦВА ЛИТОВСЬКОГО	59
Олег Дячок ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ	62
Алег Дзярновіч ДЭФІНІЦЫЯ МОВАЎ І ЭТНІЧНАСЦІ Ў КНІГАВЫДАВЕЦКІХ ПРАКТЫКАХ ПЕРШАДРУКАРОЎ ВЯЛІКАГА КНЯЗТВА ЛІТОЎСКАГА XVI ст.	64
Валентин Константинов ПОЛИТИКА РЕЧЬ ПОСПОЛИТОЙ В ОТНОШЕНИИ МОЛДАВИИ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА	67

Олександр Юга

СТАВЛЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ ДО РОЗГОРТАННЯ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРЕНАХ
УКРАЇНИ В 1648 РОЦІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ 69

Андрій Гурбик

ВОЄННЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ
ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У 1651 р.:
ДРУГА ЛОЄВСЬКА БИТВА 71

Валерій Степанков

«ТАБІРНИЙ ЩОДЕННИК» Я. РАДЗИВІЛЛА ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ ВІДНОСИН
ВЛІТКУ 1653 РОКУ 75

Володимир Газін

МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ: ВІНЦЕНТ КОРВІН-ГОСЄВСЬКИЙ
ЯК ОБРАЗ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр. 78

Jacek Drozd

WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE WOBEC «PROBLEMU
KOZACKIEGO» W LATACH 1657–1696 (W DOBIE «RUINY»
PO ŚMIERCI WONDANA CHMIELNICKIEGO) 80

Тарас Чухліб

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ЩОДО
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
СПІР ТА ЙОГО ДИПЛОМАТИЧНЕ ВІДЛУННЯ 83

Andrzej Gliwa

PROBLEM JASYRU W DZIEJACH RZECZYPOSPOLITEJ.
NEGOCJACJE KOMISARZY DELEGACJI POLSKO-LITEWSKIEJ
Z URZĘDNIKAMI OSMANSKIMI I TATARSKIMI POD
KAMIENCEM PODOLSKIM W 1699 r. 86

Василь Кононенко

РЕЦЕПЦІЯ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТОВОГО ПРАВА У
ГЕТЬМАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ 1680-х – ПОЧАТКУ 1760-х рр.:
МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ ВІДСТОЮВАННЯ «СТАРОВИНИ»? 88

ПІВДЕННА РУСЬ І ЛИТВА В РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ (ДО КІНЦЯ XIII ст.)

МИКОЛА КОТЛЯР
Київ

Відносини між Руссю і Литвою беруть початок на зорі формування руського і литовського етносів, принаймні з VI–VII ст. н. е. Нагадаємо читачеві, що в давні часи пралитовці й праслов'яни склали єдиний етнокультурний субстрат, з якого поступово розвинулись обидва народи. Вже перша згадка про Литву в «Повісті временних літ» відзначає існування політичних стосунків між нею і Руссю. В етнокультурному вступі до цього джерела, на сторінках, що відбивають часи розселення слов'ян на просторах Європи, читаємо: «А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чудь, меря, весь, мурома, ... литва, зимигола корсь, норома...»¹. Литовці, згідно свідчення нашого першого серед збережених літопису, належать до данників Русі, вони названі серед угро-фінських племен, мабуть, тому, що їхня мова була все ж таки незвичною для слов'ян, і литовці межували з ними. Авторитетний в науці «Літописець Переяславля Суздальського» додає до цього, що литва «испрьва исконнии данници и конокрѣмци».

У часи зміцнення давньоруської державності київські князі прагнули утримувати Литву в залежності, про що свідчить короткий запис Несторового літопису під досить умовним 1049 р.: «Ярославъ иде на Литву», уміщений після повідомлення: «Ярославъ иде на ятвягы». Сама форма звістки, її хронологічна й географічна близькість до попередньої може засвідчити цілеспрямованість політики Ярослава Володимировича у Прибалтиці, так само, як і заснування князем дещо раніше в тому регіоні міста, названого ним на свою честь: «Семь же лѣтъ иде Ярославъ на чудь, и побѣди я, и постави градъ Юрьевъ» (1030 р.). Юр'єв був розташований на місці нинішнього Тарту.

У другій половині XI–XII ст. пов'язана з Руссю культурно й етнічно Литва перебувала з нею в тісних соціально-економічних вза-

¹ Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С. 10. Далі «Повість» цитується за цим виданням.

єминах, об'єктивно сприяла руським князям зміцнити рубіж із Польщею, забезпечувати панування в східній Прибалтиці, користуватись торговельними гостинцями, що вели на Захід литовськими землями. Однак настання удільної роздробленості Русі в 40-х роках XII ст. вирішальним чином вплинуло на відносини між нею і Литвою. Перша втратила цілеспрямовану й злагоджену зовнішню політику, кожне скільки-небудь значне князівство діяло у власних інтересах. Литва поступово виходить з-під впливу Давньоруської держави. На кінець XII ст. процеси роздробленості Русі поглиблюються, а литовські племена якраз у той час починають утворювати союзи, що володіли великою економічною й військовою потугою. Ролі змінились, Литва робиться наступальною стороною, а Русі доводиться захищатись. При тому зберігаються і розвиваються економічні й культурні зв'язки між ними. З початком XIII ст. головну роль у русько-литовських відносинах починає відігравати Галицько-Волинське князівство.

Смерть творця князівства Романа Мстиславича в 1205 р. послабила його і полегшила Литві напади на Русь. Проте із змужнінням синів Романа Данила і Василька і зміцненням їхнього Волинського князівства стосунки з Литвою, що переживала етап творення державності, робляться більш сталими, набувають договірної характеру. До зближення Русь і Литву спонукувала загроза з боку спільного ворога, німецьких рицарів, що з початком XIII ст. вдираються до Прибалтики й загрожують обом країнам.

Протягом першого двадцятиріччя XIII ст. Литва переживала процеси державотворення. Галицько-Волинський літопис сповіщає, що 1219 р. у Литві налічувалось більше 20 князів, бо не існувало центральної влади. Та поступово Литва централізується. У князювання Мендовга (почалося в 1230-ті роки) він зближується з Романовичами, вони підтримують один одного у політичних стосунках і воєнних акціях. А по смерті Мендовга його син Войшелк у 1267 р. зробив своїм співправителем сина Данила Романовича Шварна. Однак утворенню русько-литовського князівства зашкодили згубні дії іншого сина Данила Лева, що підступно убив Войшелка і зруйнував русько-литовський союз. На кінець XIII ст. відносини між Литвою і Руссю слабшають. Удільна роздробленість в обох країнах сприяла цьому.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ВИЛЬНЮСА

ГЕДИМИНАС ВАЙТКЕВИЧУС

Вильнюс

Вильнюс впервые упоминается в 1323 г. Согласно историографической традиции Вильнюс был крупным центром ремёсел и торговли, что стало поводом перенесения сюда княжеской резиденции. Однако археологические источники открывают несколько иные причины и ход событий.

Основываясь на дендрохронологически датированном археологическом материале, можно утверждать, что в первой половине 1271 г., рядом с ранее существовавшим укреплённым поселением на нынешней горе Гядимина (площадью в ~4800 м²) возникло поселение в 1,5 га с отдельной производственной территорией в 1,7 га. В 1278–1279 гг. состоялось вторая волна заселения, что отразилось в уплотнении застройки и интенсификации следов деятельности в производственном конце. По предварительным данным идентификации керамики это предположительно были ятвяги.

Стараясь понять, какая община тут обитала, обращают внимание три обстоятельства. *Первое* – профиль производства характерен для удовлетворения потребностей общины ратного толка. Оно присуще изготовлению и уходу за оружием и военному снаряжению. *Второе* – отсутствие торгового инвентаря, лома серебра и импортных изделий, что позволяет отбросить вероятность торгового фактора в появлении сего поселения. *Третье* – эту общину из соседних земледельческих поселений выделяет качество бытовой керамики – преобладают более добротные изделия.

Характер производственной деятельности и бытовой инвентарь дают основания полагать о возведении в Вильнюсе одного из княжеских дворов, контингент которых преимущественно составляли беглые вожди ратей со своими людьми, которые не выдержали натиска хрестьянских соседей¹. Потоки беженцев из Пруссии, Ливонии и ятвягов

¹ Обращает внимание то обстоятельство, что обе волны заселения в Вильнюсе совпадают с натиском Галича-Вольни на ятвягов в 1271–1272 гг. и вторжением тевтонцев в Судуву в 1278 г. Есть достаточные основания говорить о появ-

становились важным людским ресурсом, сыгравшим заметную роль в строительстве государства.

Двор в Вильнюсе был основан на раннем этапе правления князя Тройденя (1268–1285 г.), когда он, преодолев смуту 1262–1268 гг. (в которой ключевую роль играло Галицко-Волинское княжество), укреплял свою власть путём строительства княжеских дворов. Они стали опорой новой административно-территориальной организации, которая подрывала основы самостоятельности родовой знати.

В то время Вильнюс был периферией, на стыке трёх земель племенных союзов – Нальши, Дялтувы и Литвы. С этой точки было удобно контролировать ядро государства. Но при Тройдене Вильнюс был одной из периферийных точек, оставаясь намного меньше, чем Кярнаве.

В 1285 г. на трон взошла новая династия, родоначальники которой братья Бутигейд (1285~1289–1292) и Пукувер (1292–1295) отличались масштабностью и хваткой действий. При них были созданы линии обороны на реках Неман и Юра против Ордена, а в 10 десятилетии XIII в. основана княжеская резиденция в Вильнюсе: к 1297 г. были завершены основные строительные работы вильнюсского замка и на холмах Алтарии возведён Кривой город, охвативший около 12 га.

В 1298 г. состоялся визит княжеских послов в Ригу, с целью учредить в Литве католическую миссию чтобы страна стала привлекательной для ремесленников и купцов.

Экономическая организация города была наиболее адекватна удовлетворению возросших стратегических потребностей (включая каменное строительство). Она также способствует созданию регионального рынка, что является наиболее эффективным способом единения страны. Инициатива основания Вильнюса шла сверху волонтаристским путём а не эволюционно, согласно причинности развития ремёсел и торговли.

лении во второй половине XIII в. восточнославянского поселения на территории Старого города, в последствии разросшегося до *Civitas Ruthenica*.

АНТИГЕНУЕЗЬКА ПОЛІТИКА МАМАЯ ЯК ФАКТОР ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ

ОКСАНА ГОСПОДАРЕНКО

Миколаїв

Стосунки Золотої Орди та Великого князівства Литва у другій половині XIV ст. були неоднозначними. Аналіз стосунків Мамає з литовськими князями не дозволяє однозначно стверджувати, що він перебував у тісному союзі з ними. Літописні повідомлення про переговори Мамає і Ягайла напередодні Куликовської битви трактуються як довготривалі стосунки між Мамаєм і князями Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Проте, вже скоро після приходу останнього до влади у Золотій Орді ординсько-литовські стосунки набули ворожості.

Поступове витіснення Золотої Орди із південноукраїнських земель спостерігалось ще у першій половині XIV ст. До відкритих зіткнень доходило нечасто, а, за літописними джерелами, литовські князі платили ординський «вихід», щоб забезпечити свої володіння.

Скориставшись Великою зам'ятнею, Ольгерд завдав удару Золотій Орді; в результаті перемоги на Синіх Водах Литва захопила всі ординські землі Причорномор'я на захід від порогів Дніпра і на північ від низин Дністра та Південного Бугу.

На думку деяких авторів, поразка Золотої Орди стала результатом союзу Мамає і Ольгерда: ординські князі, які зазнали поразки на Синіх Водах, були незалежними правителями і не бажали визнати владу Мамає, тому вторгнення Ольгерда було санкціонованим. Ф. Шабульдо припускає, що Мамає видав литовському князю ярлик від імені хана Абдаллаха на захоплені землі. Проте ці припущення спростовуються рядом фактів.

У стосунках із Литвою Мамає більше всього цікавили безпека західних кордонів і торгові стосунки. У 1372 р. Мамає від імені Мухаммада подарував краківським купцям торговельні привілеї, а вже у 1379–1380 рр. – львівським купцям. Значною мірою активізація стосунків зі Львовом і Краковом була викликана загостренням у 1360-1370-х рр. стосунків Мамає з венеційською Таною та генуезькою Кафою. Надгробок венеційського консула та посла в Золотій Орді Якопо

Корнаро підтверджує складність венеційсько-ординських стосунків, оскільки посол поплатився життям, ймовірно через те, що підтримав одного із суперників Мамаю та його хана Абдаллаха. Стосунки із генуезцями теж помітно ускладнились. У 1375 р. ледь не дійшло до відкритої війни. У цей час Мамай був витіснений із Сарая ханом Урусом і вирішив зосередитись на безпеці своїх основних володінь, і в першу чергу Крима. Розуміючи, яку небезпеку становлять дві укріплені генуезькі фортеці Кафа і Солдайя, Мамай відібрав у генуезців 18 поселень Судакської долини. Так йому вдалось створити певний проширок між генуезькими володіннями та Солхатом, його ставкою.

Тому не дивно, що Мамай прагнув розвивати північні сухопутні торгові шляхи через Литву, щоб цілковито не залежати від причорноморської торгівлі, яку контролювали Венеція та Генуя. В умовах політичної стабільності Золота Орда контролювала важливі торговельні шляхи – Великий Шовковий шлях та Камський шлях, активно співпрацюючи з венеційськими та генуезькими купцями. За «Великою зам'ятні» на перший план виходили не загальні економічні інтереси всієї Золотої Орди, а місцеві інтереси окремих її улусів.

Так, від часів битви на Синіх Водах прискорюється процес формування Чорноморсько-Балтійської торговельної зони.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛИТВА ТА ЛИТОВЦІ ОЧИМА УГОРСЬКОГО АКТОВОГО ДОКУМЕНТУ XIV ст.

МИРОСЛАВ ВОЛОЩУК
Івано-Франківськ

Угорське королівство у XIV ст. було одним із найавторитетніших посеред держав Центральної Європи. На престолі перебувала Анжуйська династія, пов'язана матримоніальними стосунками із цілим рядом сусідніх монархій, зокрема Польщею. Тісні родинні зв'язки між правлячими домами часто визначали напрями зовнішньої політики обох, зокрема – стосовно литовських земель та *gentes*, про яких досі в Угорщині було мало що відомо. Зокрема, упродовж усього XII–XIII ст.

поточний нарративний матеріал, дані світських та церковних актів не подають практично жодної розлогої рефлексії на дану тему.

Можливо під впливом взаємозв'язків із землями Русі на сторінках «Угорсько-польської хроніки» XIII ст., написаної, згідно з останніми дослідженнями, при галицькому дворі синів Андрія II – Коломана та Андрія між 1221–1234 рр., вперше, мабуть, серед народів, землі яких були спустошені угорцями на етапі переселення до Паннонії, дивним чином появилися литовці. Щось про них знав також Шимон з Кези, котрий локалізував їх на сторінках своїх «Діань угорців» посеред інших північних народностей, зокрема, данців, норвежців, фризів та прусів. Даний пасаж у XIV ст. був використаний упорядниками компілятивної «Композиції угорських хронік XIV ст.», «Пожонської хроніки», «Хроніки» Генріха з Мюгельна та ін., однак про цілісну картину уявлень щодо Литви та литовців на основі опрацьованих хронік чогось чіткішого сказати украй проблематично. Дивно, однак абсолютно нічого невідомо про Литву на сторінках анонімного «Описання Східної Європи» початку XIV ст., автором котрого був добре інформований угорський інтелектуал.

При цьому прибалтійські землі були добре відомі іншим західноєвропейським дворам, в тому числі папській курії, що часто благословляла на проповідницьку роботу серед місцевих язичників представників жебрущих орденів. У листуванні римських понтифіків із католицькими династіями на рубежі XIII–XIV ст., у тому числі – угорськими Анжуйцями, традиційно своє місце серед «[...] схизматиків, або ж інших ворогів віри християнської – особливо русі, болгар, сербів [...]» займали також литовці.

Ситуація змінилася від першої половини XIV ст., коли внаслідок отруєння останнього представника роду Романовичів у 1340 р. – Юрія-Болеслава II Тройденовича загострилося питання про успадкування володінь династії (зокрема, Волинської землі), на котрі у боротьбі із литовськими Гедиміновичами також претендував польський король Казимир III. Активну підтримку від 1340 р. йому надавав Карл Роберт та Людовік I.

Ми володіємо цілим рядом актів, датованих *terminus post quem* 1251 – *terminus ante quem* 1278 р., виданих канцеляріями короля Людовіка, на сторінках яких протистояння із Литовським князівством та уявлення угорців про прибалтійські землі і народи певним чином все ж представлене. Наявний матеріал – це дипломи, надані пред-

ставникам угорського нобілітету в тому числі за активну участь у війнах з литовцями, зокрема 1355 та 1377 рр. Відомо про окремих литовських князів, як наприклад, Кейстут (*Kyestuth, Dux Lythuaniae*, або ж *Kezthethin, Dux Lythuanorum*) та їхні стосунки з угорським двором. Чітко окреслюється статус самих литовців (*paganice gentis Lythuanorum*). Відчувається, що актуалізація Литви різко зросла після встановлення Людовіка I польським королем у 1370 р.

Наукова критика більшості дипломів ще попереду. Авторський колектив фундаментального видання регест угорських актів періоду Анжу («*Anjou-kori oklevéltár*») під керівництвом Ференца Шебьока наближається до свого «екватора». Частина матеріалу уже пройшла перевірку у виданнях матеріалів до історії Трансильванії («*Erdélyi okmánytár. Oklevelek levelek és más írások emlékek Erdély történetéhez*») за редакцією Жигмонда Яко.

ПОСИЛАННЯ НА ПОЖАЛУВАННЯ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОМІРНОСТІ ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ЗЕМЕЛЬ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

БОРИС ЧЕРКАС

Київ

На переломі XV–XVI ст. причорноморські володіння Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) були остаточно захоплені Кримським ханатом. У подальшому, протягом XVI ст. ці землі перейшли під юрисдикцію Османської імперії. Проте населення українських земель, а в подальшому козацтво, продовжувало вважати цей регіон своїм. Підставами для цього була саме «київсько-литовська традиція». Так, у XVI ст. серед населення Канева була поширена легенда про те, що місто було засновано Гедиміном після його успішного походу на Крим. Іноді згадувалися в тій чи іншій історії імена князів Ольгерда, Ягайла і Семена (Олельковича). Проте доволі швидко уособленням «литви» в процесі утвердження своїх прав в регіоні стала постать Ві-

товта. І такий специфічний характер пам'яті спостерігався протягом наступних століть. Вже в 70-х рр. XV ст. слуги київської землі виводили свої права саме від пожалувань Вітовта. В наступному столітті це вже ввійшло в сталу практику.

Найцікавішим є те, що поступово ім'я князя як засновника і «стовпа» права перейшло в історично-правову традицію стану, якій виник значно пізніше після смерті Вітовта. Мова йде про українське козацтво. Причому ця традиція протрималася два століття, і що головне, використовувалося козаками під час офіційних переговорів. Зокрема, в 1705 р. запорожці, виводячи свої права на Надчорномор'я, посилалися на «преславної пам'яті від антицесора королів польських короля Вітута». В іншому листі за той же рік сказано: «преславної пам'яті від короля Вітулта», який призначив кордон з турками по Південному Бугу, Старий Очаків і морем, наскільки кінь копитом дістане дна. Причому вагомим фактором у цих вимогах були знаки, встановлені Вітовтом по кордону. Про один з них було сказано, що це був камінь з надписами нанесеними за наказом Вітовта. Беручи до уваги, що саме за Вітовта ми дійсно бачимо потужну традицію по встановленню прикордонних знаків, в т.ч. на каменях, а також той факт, що опоненти запорожців не піддавали сумнівам цю інформацію козаків, маємо реальний факт збереження на XVIII ст. прикордонної діяльності великих князів литовських в Надчорномор'ї.

**ДОСТОВЕРНОСТЬ ФРАГМЕНТА
«ПОВЕСТИ О ПОДОЛЬЕ» О ПРЕДПОЛАГАВШЕМСЯ
БРАКЕ МЕЖДУ ПОДОЛЬСКИМ
КНЯЗЕМ КОНСТАНТИНОМ КОРИАТОВИЧЕМ
И ДОЧЕРЬЮ ПОЛЬСКОГО КОРОЛЯ КАЗИМИРА**

ОЛЕГ ЛИЦКЕВИЧ
Минск

1. Согласно «Повести о Подолье», у польского короля «Казимира Локотковича» была единственная дочка. Узнав о растущем могуществе подольских Кориатовичей, он предложил князю Константину

Кориатовичу приехать в Краков и жениться на королевне. Для этого он выдал подольскому князю «кклеитовныи листы» – охранные документы на приезд. Однако Константин Кориатович, приехав в Краков, отказался вступать в брак, поскольку не хотел отступать от православия. Насколько достоверен этот фрагмент?

2. Прежде всего определим исходный текст. В наиболее близком к протографу виде «Повесть о Подолье» отразилась в Супрасльском и Слуцком списках первого летописного свода Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ). Хотя в целом в Супрасльском списке представлена более ранняя редакция первого летописного свода ВКЛ, чем в Слуцком списке, однако есть основания допускать, что вариант «Повести о Подолье» по Слуцкому списку, за исключением некоторых механических пропусков текста, более исправно отражает протограф, чем вариант повести по Супрасльскому списку. Например, только в Слуцком списке присутствует фраза, что король Казимир хотел князя Константина Кориатовича «по своем животе королемь осадити». Еще один аргумент: сопоставление чтений «Нестак» и «Нести».

Самый ранний вариант второй редакции повести отражен в списке Красинского, который в целом восходит к Слуцкому списку. Эпизод о приглашении князя Константина Кориатовича из этой редакции исключен.

Третья редакция повести включена в состав хроники Быховца и также восходит к Слуцкому списку. Существенного самостоятельного значения как исторический источник она не имеет.

3. У короля Казимира от первой жены Анны Гедиминовны родились дочери Елизавета (с 1343 г. жена поморского князя Богуслава V) и Кунегунда (в 1345 г. обручена с Людовиком IV Виттельсбахом). Неясно, достиг ли совершеннолетия Константин Кориатович к началу 40-х гг. XV в.: ведь, судя по времени вокняжения на Подолье, он был одним из младших братьев. Нет и никаких данных о том, что уже в начале 40-х гг. XV в. и даже в 1344 г. Кориатовичи утвердились в Подольской земле. Догадки на этот счет не подкреплены источниками. Если безоглядно доверять «Повести о Подолье», то следует принять во внимание и известие о том, что Кориатовичи пришли на Подолье «со князя великого Олгирдовым презволением и с помочию Литовския земли», т. е. не ранее 1345 г., а само приглашение автор датировал периодом после битвы на Синих Водах и строительства «умурованных городов» в Подольской земле. Кроме того, по материнской линии

обе девочки приходились Константину Кориатовичу двоюродными сестрами, а как известно, постановлением IV Латеранского собора 1215 г. было наложено ограничение на брак между кровными родственникам до четвертого колена включительно (аналогичный запрет содержится и в современном Кодексе канонического права Римско-католической церкви, кн. IV, ч. 1, канон 1091). Во всяком случае на обручение или брак Константина Кориатовича с одной из этих двух принцесс требовалось бы разрешение католических духовных властей. Но соответствующей переписки с папской курией не выявлено.

От четвертого брака с жаганской княжной Ядвига, заключенного 25 февраля 1365 г., у короля Казимира родились дочери Анна, Кунегунда и Ядвига. Кунегунда умерла в раннем детстве. Анна и Ядвига к моменту смерти отца были совсем еще маленькими, а с весны 1371 г. воспитывались при дворе польского и венгерского короля Людовика Анжуйского. Анна была выдана замуж в 1380 г., а Ядвига, по данным Я. Домбровского, в 1382 г.

Таким образом, полностью исключено, чтобы князь Константин Кориатович мог пригласить для женитьбы на одной из своих законных дочерей именно польский король Казимир.

4. В качестве владельца Подольской земли князь Константин Кориатович достоверно появляется в источниках только в 80-е гг. XIV в. В этот период совместно со своим соправителем, обозначенным латинским инициалом *B.* (Борис?), Константин Кориатович обратился к папе Урбану VI († 1389) с просьбой разрешить основание католической епархии в Каменец-Подольском. 17 апреля 1385 г. Константин Кориатович приезжал в Краков, где в качестве князя Подолья (*Herzog von Podolien*) возобновил привилей для краковских купцов на свободную торговлю в Подольской земле. 19 сентября 1388 г. он совместно с Федором Кориатовичем выдал привилей для нобиля Немиры на Бакоту. Ошибочное мнение Л.В. Войтовича о том, что Константин Кориатович якобы был старшим из братьев и умер то ли между 1366 и 1374 гг. (?!), то ли около 1386 г., идет вразрез не только с документальными, но и с нумизматическими источниками. Известно, что монеты, чеканенные Константином Кориатовичем, несут модифицированное изображение герба венгерской королевской династии Анжу. Это объясняется тем,

что в 1377 г. подольские Кориатовичи стали вассалами польского и венгерского короля Людовика Анжуйского.

5. По предварительным результатам текстологического и исторического анализа, фрагмент о приглашении Константина Кориатовича в Краков имел следующий генезис.

Возможно, сначала книжникам ВКЛ стал известен латиноязычный текст, близкий к тексту, вошедшему в состав т. н. «Каталога жаганских аббатов», написанного в 1398 г. Людольфом из Эйнбека (Силезия). Из-за ошибки перевода этот текст был интерпретирован так, что после смерти польского короля Казимира у него осталась лишь одна дочь Ядвига, выданная позднее за литовского князя Ягайла. Соответствующая фраза была включена во вторую часть «Летописца великих князей литовских», написанную в 30-е гг. XV в. в Смоленске: «Короля Казимира краковского в животе не стало, и сынов в него не было, только одна дочка (именем) Ядвига» (впоследствии эта фраза отразилась также в Воскресенской летописи).

Будучи знаком с «Летописцем великих князей литовских», автор «Повести о Подолье» знал также про существование охранного листа, выданного для князя Константина Кориатовича на проезд в Краков в апреле 1385 г. Опираясь на эти материалы, он написал соответствующий фрагмент о предполагавшейся женитьбе подольского князя. Поскольку охранный лист был выдан в период бескоролья, видимо, группой малопольских магнатов, отсюда в повести появилось указание, что король Казимир «умыслив тое себе и со всеми паны».

Есть основания полагать, что, создавая указанный фрагмент, автор повести был по какой-то причине уверен, что Константин Кориатович приезжал в апреле 1385 г. в Краков именно по вопросу о его предполагаемой женитьбе на польской королеве Ядвиге (которая была дочерью Людовика Анжуйского, а не Казимира). Подчеркивая отказ князя от принятия католичества, автор завуалированно противопоставил Константина Кориатовича великому князю литовскому Ягайлу, ставшему королем Польши в результате женитьбы на королеве Ядвиге. Возможно, поэтому весь фрагмент, как содержащий некоторую антигеллонскую направленность – вполне прозрачную для книжников XV–XVI вв., был впоследствии исключен из второй редакции «Повести о Подолье».

ВЛАСТЬ В ПОЛОЦКЕ В XIV – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XV ВЕКА*

СЕРГЕЙ ПОЛЕХОВ
Москва–Вильнюс

Полоцкая земля – тот редкий случай, когда источники достаточно рано, уже в XIV – первой трети XV в., дают возможность взглянуть на расклад политических сил не только во взаимоотношениях центра и регионов Великого княжества Литовского (ВКЛ), но и внутри самого региона. Недавно швейцарский историк Ш. Родевальд пришёл к выводу о политической активизации полочан, вызванной ликвидацией княжеского стола в конце XIV в. и заключением очередного торгового договора с Ригой (Копысского) в 1406 г., который создал правовые рамки для такой активности. Об этом, по мысли историка, свидетельствует обширная корреспонденция Полоцка с Ригой, сохранившаяся в архиве Рижского магистрата, которая в основном датируется временем после 1406 г. [3].

Очевидный недостаток данной схемы развития событий состоит в том, что при её создании очень слабо были использованы источники, «внешние» по отношению к Полоцкой земле [ср.: 5, вып. 1, с. 3]. Однако такое ограничение с содержательной точки зрения ничем не оправдано. Более того, такие источники, как послания немецких купцов из Полоцка в Ригу, хороши тем, что позволяют увидеть ситуацию со стороны. Ряд таких посланий, в том числе никогда не публиковавшихся, сохранился в составе архива Рижского магистрата [4]. В настоящее время они готовятся к публикации в новом издании «Полоцких грамот XIII – начала XVI века». Предварительное изучение позволило выявить среди них одну грамоту середины XIV века (скорее всего, послание г. Риги полочанам) и несколько – рубежа XIV–XV вв. (они лишены годовой даты, но на время их составления указывает их почерк и обсуждаемый в них вопрос о весах, урегулированный

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Podoktorantūros stažuotė finansuojama pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų įgyvendinamą projektą «Podoktorantūros (post doc) stažuocių įgyvendinimas Lietuvoje».

Копыским договором). Имеются и некоторые другие документальные источники, не привлечённые Ш. Родевальдом.

Предварительное изучение данных источников не подтверждает схему, предложенную Ш. Родевальдом. Согласно им, немецкие купцы в указанный период ведут переговоры не только с наместником или «королём», но и с полочанами. Те устанавливают конкретные условия торговли и следят за их соблюдением: запрещают розничную торговлю, принимают или отклоняют весы, присланные из Риги, взимают пошлину за взвешивание товаров и т.д. Обычно общение полочан с рижанами имело место в ходе личных контактов – в Полоцке, а также во время специальных поездок «на низ» (т. е. в Ливонию) или к великому князю литовскому. Об одной из таких поездок в Литву говорится, что в ней примут участие примерно 40 «высших» полочан [1, № 358]. Но уже до 1406 г., между Ригой и Полоцком осуществлялась и письменная коммуникация [1, № 345; 2, № 114]. Всё это говорит о том, что у полочан имелась некая организация – вече или более узкий орган власти. Принципиально, что следы самостоятельной политической активности полочан фиксируются уже в источниках XIV в.: они утверждают договоры, причём не только торговые, но и политические, обсуждают их условия с контрагентами, распоряжаются судьбой полоцкого княжения [5, вып. 1, № 3, 4, 17; вып. 3, прил. 1; 2, № 36].

Главой местной власти с конца XIV в. был великокняжеский наместник, однако он не мог осуществлять свою власть единолично: в одном послании немецких купцов в Ригу говорится, что Монтигирд не мог рассудить их с полочанами, потому что знал условия полоцко-рижского «мира» (торгового соглашения) только со слов полочан [1, № 354]. Поскольку такие конфликты возникали очень часто, обе стороны – и полочане, и рижане, – были заинтересованы в существовании могущественного суперарбитра, которым был великий князь литовский. Уже в источниках конца XIV – начала XV в. имеются свидетельства о самосознании полочан как господарских подданных, что говорит об успешной интеграции Полоцкой земли в состав ВКЛ при Витовте [5, № 32, 38].

Библиографический указатель

1. Hansisches Urkundenbuch. Bd. 5 (1392–1414) / Bearb. von K. Kunze. – Leipzig, 1899.
2. Latvijas valsts vēstures arhīvs. – F. 673. –Apr. 4 (K-18).
3. Rohdewald S. «Vom Polozker Venedig». Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914). (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 70.). – Stuttgart, 2005.
4. Иванов А. С. «Moscovitica–Ruthenica» в Латвийском государственном историческом архиве: история формирования комплекса, состав и введение в научный оборот важнейшие публикации документов комплекса «Moscovitica–Ruthenica» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3, 4.
5. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич, отв. ред. А. А. Зимин. – М., 1977–1989. – Вып. 1–6.

МІСЦЕВІ МОНЕТИ-НАСЛІДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст. НА ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКИХ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЯХ

ІРИНА ХРОМОВА
КОСТЯНТИН ХРОМОВ
Київ

У своїй доповіді пропонуємо до розгляду питання, з яким зіштовхується кожен дослідник на шляху вивчення економічної моделі існування литово-ординського прикордоння у другій половині XIV ст. – а саме проаналізувати основні наслідування джучидським монетам і шляхи трансформації їх в удільні випуски.

У XIII – першій половині XIV ст. центрально-українські землі залишаються осторонь від торгівельних шляхів з Середньої Азії та Китаю до Європи через Крим. Тому і надходження монети на землі, які дещо пізніше складуть литовсько-ординське прикордоння, був мізерним. Навіть мотивовані пошуки археологічного матеріалу у

конкретних місцевостях дали до сьогодні всього лише одиниці монет, загублених до початку 50-х років XIV ст.

У середині XIV ст. на території Улусу Джучі відбуваються дві події, що змінили картину євразійського світу. Це пандемія пошесті (чуми) та початок «великої зам'ятні», що призвела до роздрібнення та розпаду Улусу Джучі. Пандемія зруйнувала звичні економічні зв'язки, а на зміну торгівельним шляхам за віссю «схід-захід» знову, як у домонгольський час, виникли місцеві торгівельні шляхи, спрямовані у більшості випадків по осі «північ-південь». Залишки «великого шовкового шляху», що продовжували функціонувати, почали пристосовуватись до нових реалій і прокладали нові напрямки в обхід земель, вражених пандемією. Таким чином відбулося зміщення торгівлі, а відповідно і активних економічних процесів на землі Середнього Подніпров'я і далі – у бік Верховських князівств та князівств Північно-Західної Русі. У найбільш розвинутих уділах (Київська земля) роздрібна торгівля надзвичайно потребувала дрібної розмінної монети – мідь не приймалася населенням категорично.

Нестача повноцінних грошей в обігу компенсувалася карбуванням регулярних та нерегулярних наслідувань, що обслуговували, передусім, повсякденний грошовий обіг (дрібний опт, роздріб, послуги та інші дрібні операції). Крім того, імітуючи попередників, регулярні наслідування в деяких випадках ставали основою для виникнення власного, удільного карбування – на них з'являються елементи протогеральдики, кириличні легенди тощо.

Процес перетворення місцевих наслідувань в повноцінні удільні монети є логічним рядом поетапних змін в підходах до оформлення таких монет. У нашій доповіді ми запропонували до розгляду схему з 6 етапів, яка підтверджується на конкретних прикладах.

**BURZLIWE LATA. KRYZYS LAT 30-tych XV WIEKU NA
ZIEMIACH UKRAIŃNYCH
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO –
PRÓBA REKONSTRUKCJI WYDARZEŃ**

LIDIA KORCZAK

Kraków

Na przełomie 1430 i 1431 roku rozpoczęła się wojna Królestwa Polskiego ze Świdrygiełłą, której bezpośrednim powodem była przynależność Podola. W toku walk Świdrygiełło pozyskał pomoc Krzyżaków, hospodara mołdawskiego i Tatarów, co będzie miało duże znaczenie dla wydarzeń, jakie nastąpią po zamachu w Oszmianie w 1432 roku. Wtedy bowiem konflikt polsko-litewski o Podole przekształcił się w wojnę domową na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego, toczoną między sojusznikami obalonego wielkiego księcia a zwolennikami nowego, Zygmunta Kiejstutowicza.

O ile wydarzenia rozgrywające się na terenie Podola i Wołynia w okresie zawieruchy lat 30-tych XV wieku są nieźle znane, zwłaszcza dzięki badaniom dwóch ostatnich dekad, o tyle sytuacja w ziemi Kijowskiej jest praktycznie dla tego czasu nie rozeznana. Podczas ofensywy podjętej w drugiej połowie 1433 roku Świdrygiełło umocnił swoją pozycję w Kijowie, mając zresztą oparcie w kniaziach, którzy z Kijowszczyzną byli związani jeszcze za panowania wielkiego księcia Witolda. Już jednak od początku 1434 roku poparcie tychże kniaziów dla Świdrygiełły słabnie, choć dzięki energiczniej akcji Jana Moniwidowicza udało się udaremnić próbę poddania Kijowa Zygmuntowi Kiejstutowiczowi. Poza próbą rekonstrukcji wydarzeń podjęta więc zostanie próba określenia stronników walczących o tron wileński książąt.

КТО ВЫБИРАЛ ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ ЛИТОВСКИМ ШВИТРИГАЙЛА?

ВИТАС ЯНКАУСКАС

Каунас

В настоящее время исследования по внутривосточной борьбе в Великом княжестве Литовском (далее – ВКЛ) в 30-е года XV века переживают свой золотой век. Эти вопросы интересуют литовских, белорусских, польских, русских исследователей. Необходимо отметить, что в данном моменте можно говорить и о классиках исторической науки, которые уделяли этому вопросу свое внимание, так что историография по проблеме является довольно обширной. Но, в это же время, можно отметить один момент: вопрос, кто избирал великим князем Литовским Швитригайла? Этот факт пустует, и являются белым пятном в историографии. Следует понимать, что ответ на данный вопрос может прояснить некоторые моменты позднейшей внутривосточной борьбы, такие, как вопрос, почему свержение с великокняжеского престола в 1432 г. стало возможным, и где заложены истоки этого события.

Самый простой ответ на данный вопрос находим просмотрев списки свидетелей первых документов актов нового правителя ВКЛ. Но этот путь, может привести к ложным выводам, поскольку он указывает лишь на тот круг аристократии, который раньше всех признал власть Швитригайла. Скорее всего, в данном моменте речь может идти лишь об официальном отобрании процессов по становлению легитимной власти. Именно этот процесс – официальное признание власти – отражается в источниках. В то же время подковерная борьба группировок, придворные интриги и т. п. остаются неизвестными исследователям. Таким образом, следует констатировать, что данная проблема остается открытой.

Смерть Витовта ни проходила нечаянно, к ней уже готовился Ягайло, к ней готовился и Швитригайло. Вопрос наследника тоже был открытым, поскольку схоронив над ВКЛ свой сюзеренитет, Ягайло в своей отчине потерял реальную власть. Четко неуставленные механизмы наследия престола в ВКЛ, открыли возможность для начала традиционной борьбы за престолом. Вмешаться в нее Ягайло уже не

успел, и ему осталось лишь признать власть Швитригайло в Великом княжестве Литовском. Функционирование институционального двора во время правления Витовта привело к тому, что Рада сплотилось вокруг нового великого князя. Можно лишь догадываться о причинах, почему отношения политической верхушки ВКЛ и Швитригайла наладились так быстро. Несомненно, что в Раде великого князя были сторонники Швитригайла, но только на них он опираться не мог. Но то, что похораны Витовта проходили очень быстро после его кончины, которая, в свою очередь наступила после длительной болезни, указывает на то, что Швитригайло смог сплотить вокруг себя основных своих сторонников. Несомненно, это были люди, которые традиционно оказывали ему поддержку при всех его действиях во времена проявления Витовта: в основном это были представители династии со своим военно-политическим потенциалом. При такой поддержке, как Ягайло, так и Рада великого князя было просто вынуждены признать Швитригайла великим князем.

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО МАКРОРЕГІОНУ: СЕРЕДНІ ВІКИ ТА РАННЯ НОВА ДОБА

ВЛАДИСЛАВ БЕРКОВСЬКИЙ

Київ

Розглядаючи історію економіки Європи у середні віки та ранню нову добу зазначимо, що економічні регіони Європи, як в принципі й сама економіка Європи, майже ніколи не співпадали з тими географічними та юридичними межами, які знайшли своє відображення у політиці. На відміну від сталості політичних кордонів, економічні кордони визначалися та й зрештою визначаються до сьогодні не певністю, коливаннями та постійними змінами. При цьому в історії європейської економіки кордони знаходилися під впливом двох економіко-географічних факторів – моря та сусідньої Азії. Особливо це помітно на сході Європи.

Формування економіки практично усіх країн Європи, за виключенням хіба що глибинної Росії, від античних часів і до нової доби

відбувалося під впливом морів. Являючи собою, по суті, великий півострів оточений з трьох сторін Балтійським, Чорним та Середземноморським морями, Європа знаходилася під постійними кліматичними та економічними впливами морського середовища. Власне ці географічні об'єкти й сформували три основних історичних європейських економічних зони – Балтійську, Чорноморську та Середземноморську.

Фактично протягом усієї історії Європа знаходилася у постійному економічному протиборстві та взаєминах з Азією. При цьому кордон між Азією та Європою містив у собі терени майже усієї Східної, частини Північної та Центральної Європи. Ця унікальна, по суті, ситуація є наслідком взаємодії азійської кочової економіки та середземноморської греко-римської. Власне ця економічна «нічийна» або «нейтральна» земля проходила з південного-заходу на південний схід крізь сучасну Великобританію, Німеччину, Угорщину і цілковито охоплювала Польщу, країни Балтії тощо. На сході ж кордон цієї нічийної землі формувався басейном Дніпра.

Саме ці, вище зазначені, впливи й сформували вже у XIII ст. основні риси економіки європейського економічного макрорегіону. Більш того власне з XIII ст. розпочинається модерна доба в історії європейської економіки. Принагідно зазначимо, що на думку провідних західноєвропейських істориків-економістів, з точки зору історії економіки будь який розподіл на пізні середньовіччя та ранньомодерну добу є штучним. Більш того, навіть з точки зору історії технологій між середньовіччям та модерною добою відсутні будь-які поділи, це фактично один й той самий час. І дійсно, більшість господарських установ чи інституцій створених за середньовіччя лежали в основі структури економічної діяльності протягом усією перед індустріальної доби.

З закінченням т.зв. «античної ери» в європейській економіці, коли на тлі падіння значення Середземноморського регіону (V ст. – початок XIV ст.) у країнах Західної Європи спостерігається регрес технологій, падіння рівня життя, демографії, також відбувається й поділ на східноєвропейський та західноєвропейський економічні субрегіони. При цьому зазначимо, що якщо у V–VI ст. економічний паритет між Західною та Східною Європою ще зберігався, то вже з VII ст. усе більш помітним стає економічний дисбаланс. Фактично відбувається занепад та знищення попередніх економічних контактів, а в першу чергу

торговельних взаємин, між Азійським Сходом та Західною Європою. Натомість збільшується вплив азійської економіки на Східну Європу. Зокрема вже з VI ст. візантійська торгівля спрямовується через українські, молдавські, білоруські та литовські терени у бік Балтійського торгово-економічного регіону.

Таким чином з VII ст. головну роль в західноєвропейському економічному субрегіоні починає відігравати Північна Європа, яка фактично формує новий торговельний напрямок, переорієнтовуючи економічні взаємини з вісі Азія – Південно-Західна Європа на Азія – Північно-Західна Європа. Економічним центром північної Європи стає район річки Шельди, острів Готланд, а також межиріччя Рейну та Сени.

Остаточною межею поділяючою європейський економічний макрорегіон на західноєвропейський та східноєвропейський економічні субрегіони став період з середини IX до кінця XIV ст. Власне цей період пов'язаний з впливом агресії скандинавів-вікінгів на європейське узбережжя Атлантичного океану, сарацинів-мусульман на середземноморське узбережжя. При цьому, якщо у Західній Європі ця агресія призвела до падіння рівня добробуту населення, регресу у технологіях, то у Східній Європі в даний момент спостерігається технологічний та економічний підйом. Більш того саме IX–X ст. для країн Східної Європи є періодом найбільшого економічного розквіту. Врешті завершення формування обох субрегіонів відбулося в результаті татаро-монгольського вторгнення середини XIII ст., яке фактично розділило Європу на два різних у своїй конкурентоспроможності політико-економічні середовища. Зокрема, якщо практично до кінця XIV ст. Східна Європа знаходилася під впливом імперських стандартів (візантійських чи монгольських), то Західна Європа, по розпаду імперії Карла Великого, являє собою децентралізовані політичні терени, де плюралізм та політична різнобарвність стали одним з основних рушіїв економічного прогресу.

Починаючи з XIV ст. західноєвропейський економічний субрегіон остаточно займає ведучу роль у європейському економічному макрорегіоні. В першу чергу це стає помітним у сфері розвитку технологій. Зокрема, азійський економічний макрорегіон, який справляв базовий вплив на економіку Східної Європи на протязі VI–XIV ст., з занепадом економіки Китаю, втратою динаміки розвитку технологій мусульманського світу, поступається західноєвропейському економіч-

ному субрегіону. А з підвищенням соціальної мобільності населення країн Західної Європи у XV–XVI ст. Східна Європа остаточно перетворюється на сировинну базу, де провідну роль відіграють не нові технології, а збереження традиційного господарського укладу.

БОРЬБА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ЗА ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ В 20-е ГОДЫ XVI ВЕКА

ВАСИЛИЙ ВОРОНИН
Минск

Изучение унии Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) с Польшей имеет очень давнюю историографическую традицию и насчитывает сотни работ. А вот другой аспект исторического развития ВКЛ – защита государственного суверенитета в условиях более или менее тесного союза с Польшей – исследована гораздо хуже. Попутно отметим, что единственная специальная монография на эту тему, автором которой является Б. Дундулис, доведена лишь до начала XVI века. Однако восстановление личной унии Великого княжества с Коронай в 1501 г. вовсе не положило конец борьбе ВКЛ за государственную самостоятельность. Она продолжалась и позднее, причём в самых разных сферах, и принимала самые различные формы.

20-е годы XVI века стали эпохой очередного подъёма борьбы Великого княжества Литовского за государственный суверенитет в условиях сохранения унии с Польским Королевством. Пожалуй, главной причиной того, что этот подъём пришёлся именно на указанное десятилетие, является тот факт, что в 1522 году Великое княжество Литовское завершило очередную войну с Москвой. Оно более не нуждалось в военной, финансовой и дипломатической поддержке Польши для борьбы с восточным соседом и поэтому вновь смогло поднять острые вопросы взаимоотношений с Коронай. Субъективной, но также важной причиной актуализации проблемы суверенитета ВКЛ является то обстоятельство, что именно в это время (1522 г.) канцлером Великого княжества и виленским воеводой стал А. М. Гаштольд. Пожалуй, именно этот вельможа был самым видным и самым

настойчивым борцом за суверенитет ВКЛ и за его дистанцирование от Польши со времён Витовта и его ближайших преемников. Стоит также отметить, что это настроение имело давние традиции в семье Гаштольдов.

В 20-е годы очень ярко проявилось стремление Великого княжества Литовского получить собственного монарха (великого князя или даже короля), который не был бы одновременно королём польским. В 1526 г. Гаштольд даже разработал проект преобразования ВКЛ в королевство, который, однако, так и не был осуществлён. Тем не менее, ещё в 1522 г. паны рада ВКЛ дали обещание избрать на тот момент всего лишь двухлетнего королевича Сигизмунда Августа великим князем литовским. А 18 октября 1529 г. Сигизмунд Август действительно был провозглашён великим князем. С пребыванием Сигизмунда и членов его семьи в Великом княжестве в 1528–1529 гг. было связано и ещё несколько важных шагов по укреплению суверенитета этого государства. Среди них следует отметить принятие первого Статута ВКЛ и создание особой Литовской провинции ордена бернардинцев, которая была выделена из Польской провинции. Очевидно, отнюдь не случайно именно в 20–30-е годы XVI века был составлен второй свод белорусско-литовского летописания, идейными вдохновителями которого не без оснований считают того же Альбрехта Гаштольда и виленского католического епископа князя Павла Гольшанского. Появление этого исторического сочинения в огромной мере было обусловлено стремлением литовских магнатов создать более прочную идеологическую основу для отстаивания и укрепления государственного суверенитета Великого княжества Литовского.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ Й ПОЕТАПНІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У XVI ст.*

АНДРІЙ ГУРБИК
Київ

Всебічне й детальне дослідження проблем, пов'язаних з підготовкою й етапами проведення аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність зазначених питань зумовлена не тільки необхідністю переосмислення загальних оцінок реформи, але й потребою висвітлення особливостей проведення волочної поміри в Україні та на власне білоруських і литовських землях ВКЛ.

Протягом першої половини XVI ст. традиційний селянський уклад середньовічної України й Білорусі поступово зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних так і загальнодержавних реформаторських проєктів. Основною метою аграрної політики правителів Великого князівства Литовського на підвладних землях було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. На основі ретельного обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі передбачалось підвищити продуктивність фільваркових і селянських господарств з метою збільшення, перш за все, виробництва тваринного збіжжя. Для цього влада ВКЛ прагнула усунути всі перешкоди, які зберігалися в структурі фільваркових та селянських земель та створити умови для остаточного переходу вказаних господарств до застосування досконаліших землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний перерозподіл землі згідно виробничих можливостей окремих дво-

* Доповідь підготовлена у рамках виконання спільного українсько-білоруського наукового проєкту № Ф54.5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

рогосподарств, та встановлення адекватних й однорідних податків і повинностей.

Апробація теоретичних підходів до аграрної реформи тривала кілька десятиліть, відбувалася поетапно й включала вироблення ряду великокнязівських юридичних актів. Перші спроби регулювання економічного життя в цьому контексті відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. передбачала збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок розширення дворової ріллі, яку зобов'язані були обробляти тягли селяни. Уставна грамота 1529 р., адресована державцям і урядникам волостей, загалом повторила чимало положень устави 1514 р. та передбачила помітне розширення дворової оранки через залучення невольної челяді. Наступним правовим актом реформи можна вважати уставу 1547 р., видану старостам, державцям і урядникам замків, дворів та держав. Цей документ вже враховував досвід реформ попередніх грамот, а тому обмежив використання челяді в дворовій оранці, оскільки невольні категорії сільської людності вимагали для цього чималих коштів. Акценти було зміщено в бік широкого використання тяглих селян, яким рекомендувалося роздавати пустки.

Найбільш детально заходи аграрної реформи були розроблені в прийнятій 1 квітня 1557 р. загальнодержавній «Уставі на волоки» та поправах до неї від 20 жовтня 1557 ., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р. Вони передбачали використання поряд з сільською челяддю й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які повсюдно мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь осаджували на невеликі земельні наділи з обов'язковою одноденною панщиною. «Устава» 1557 р. передбачала перемірювання землі уніфікованими земельними одиницями – волоками з відповідним оподаткуванням згідно кадастру. Трипілля ставало основною системою рільництва, змінювалася просторова локація селянських поселень, регламентувалась діяльність місцевої сільської адміністрації.

Незважаючи на те, що основні ідеї реформування земельних відносин фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на теренах ВКЛ відносяться до XIV–XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя. Принесена самими переселенцями така земельна міра могла бути симбіозом польського лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць

швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада й шляхта поширили волочну модель серед місцевих селян та завели в своїх помістях. Значного розмаху, починаючи із 1533 р., набула реорганізація економічного укладу в помістях королеви Бони Сфорца (1494–1557) (Гродненщина, Пінщина, Підляшшя та ін.). Що в подальшому збільшило прибутковість володінь королеви у ВКЛ в 2–4 рази. З її реформаторськими кроками в 50-х роках XVI ст. пов'язують і перші відомості про волочну систему на українських землях (люстрація належного королеві Кременецького староства згодом (1563 р.) згадувала півтора десятка перемірених волоками поселень). Окрім того, ще задовго до «Устави» 1557 р. за принципом волочної поміри були реорганізовані землі в селах Руського воєводства (за винятком Снятинського, Коломийського, Галицького, Тереховлянського, Рогатинського староств), де, щоправда, замість старих дворич вводилися не волоки, а інші уніфіковані стандарти – франконські лани.

У подальшому протягом другої половини XVI ст., як свідчать актові матеріали, волочна поміра торкнулась селян Ковельського (близько півсотні поселень), Ратненського й Любомльського староств, а також цілого ряду приватних сіл і масивів магнатських володінь Луцького та Володимирського повітів Волині.

Зважаючи на той різнобій у термінології (що стосується аграрної тематики), який можемо спостерігати у вітчизняній історіографії останніх десятиліть, вважаємо за доцільне використовувати традиційний для робіт литовських, білоруських та українських учених-аграріїв і загальноновживаний у сучасній фаховій літературі термін «аграрна реформа». Під останнім розуміється система заходів великокнязівського уряду ВКЛ, яка включала облік та поміру землі; кадастр волочних наділів згідно з якістю ґрунту й відповідне оподаткування останніх; інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та вдосконалення трипільної сівозміни культур; створення фільваркових господарств та забезпечення останніх трудовими ресурсами; зміну форм поземельної ренти; реформування органів місцевої адміністрації й самоврядування; перепланування просторової локації сільських поселень.

Детальний наліз історіографії з декларованої тематики свідчить не лише про її недостатню дослідженість, а й про те, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх, в тому числі й узагальнюючих, виданнях. Актуальність

подальшого дослідження аграрної реформи XVI ст. полягає і в тому, що деякі сучасні автори, які намагаються висвітлювати означену проблематику в масштабах всього ВКЛ, спираючись лише на обмежений історіографічний доробок попередників (інколи на польську та деяку вітчизняну, значною мірою радянську, історіографію) часто не лише не вносять нічого нового, а то й заплутують справу. Оскільки змішують в одне ціле різнопланові заходи аграрної реформи та часто зводять останню лише до власне «волочної поміри», як синоніми використовуються дефініції: «аграрна реформа», та «волочна поміра». Останні часто зводяться лише до одного 1557 року, що свідчить про нерозуміння суті реформи, адже і волочна поміра й аграрна реформа це не одноразові/однорічні акти, а набагато триваліші процеси. Водночас помітне використання й невиправданих алогізмів, коли пишеться про «волочну аграрну реформу 1557 р.»). При цьому автори сміливо користуються радянськими енциклопедіями 60-х років XX ст., але не знають про відповідні матеріали сучасних енциклопедичних академічних видань (як вітчизняних так і зарубіжних) та не використовують доробок сучасних білоруських та литовських колег. Тож очевидно, що без скрупульозного дослідження джерельного матеріалу (архівного й опублікованого), можна створювати лише видимість наукового дослідження. Або ж лише механічно переповідати без критичного осмислення висновки попередників про розміри уявних «волоки», «морга» чи довжину «ліктя», розмаїття яких у ВКЛ було досить широким, але без конкретно-історичного вивчення українських джерел подібні писання залишаться лише черговим варіантом теоретизування й грою у числа. Адже безмежно можна перемножувати різні значення міри «ліктя» (чи то «литовського», чи то «купецького», чи ще якогось) й отримувати численні/різні розміри віртуальної волоки. Але, зрештою, це буде лише теоретична волока.

ВЛАДЕНИЯ ВИЛЕНСКОГО КАТОЛИЧЕСКОГО ЕПИСКОПСТВА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ В XIV–XVIII стст.: ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

ВАЛЕНТИН ГОЛУБЕВ
Минск

Церковное землевладение на территории Беларуси на протяжении XIV–XVIII стст. постоянно возрастало, составляя в общей структуре земельной собственности ВКЛ в XVI ст. около 5%¹, а в конце XVIII ст. – 13,8%². Духовные феодалы часто подавали пример в реформировании своих имений и выборе форм отношений с подданными шляхте и даже государству, что наиболее проявилось во второй половине XVIII ст.

Наиболее крупным земельным собственником среди церковных организаций на территории Беларуси была католическая церковь. Ее собственность начала формироваться с издания великим князем Ягайло 17 февраля 1387 г. привилея, по которому Виленскому епископству был передан город Тауроине с волостью, а также волости Дубровно, Бакшты и Верки³. Позже к епископству отошли и другие владения на территории Беларуси, в том числе в 1391 г. Стрешинская волость (Речицкий повет), в 1412 г. Убортская волость (Мозырский повет), в 1559 г. Бородицкая (Брашевицкая) волость на Кобринщине и др.⁴.

Владения католической церкви расширялись в основном благодаря великокняжеским пожалованиям и к середине XVI ст. насчитывали

¹ *Ochmański J.* Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie – Poznań: Drukarnia Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 1972. – S. 107.

² *Козловский П. Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 70.

³ *Ochmański J.* Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. – S. 20; *Мараш Я. Н.* Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. – Минск: Вышэйшая школа, 1971. – С. 110.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej = Codex diplomatikus ecclesie cathedralis necnon dioceseos Vilmensis / Wydali ks. Jan Fijałek i Władysław Semkowicz. – T. I : (1387–1507). – Kraków, 1948. – T. I. – S. 88–90; Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym,

около 300 сёл, большинство из которых находилось на территории Беларуси⁵. Росли земельные владения католической церкви также за счёт пожалований и завещаний частных лиц, покупки земли и имений. К концу XVIII ст. количество дымов католической церкви в общей структуре земельной собственности на территории Беларуси составило 11,8 %⁶.

Владения Виленского епископства состояли из двух частей: столовых имений епископства (около 77% всех имений – Воложин, Старинки, Бискупцы, Германишки, Бакшты, Уборть, Игумен и др.) и столовых и престоимональных владений Виленского капитула (Стрешинская и Каменецкая волости, имения Волча, Корень и др.)⁷.

В социально-экономическом развитии церковных владений было много сходства с теми процессами, которые происходили в государственных и некоторых частных владениях. С одной стороны, церковь, как землевладелец, постоянно старалась увеличить доходность своих владений и поэтому проводила соответствующую экономическую политику. С другой стороны, церковные собственники обычно радикально не меняли организацию хозяйственной и социальной жизни во владениях, полученных ими от других собственников, старались учитывать настроения населения в далекоотстоящих от Вильни владениях.

В сёлах, принадлежавших епископству, явственно прослеживалось стремление клира оказывать влияние на поведение крестьян в повседневной жизни. Так, например, в 1638 г. крестьянам с. Волча владения Сожица было дано предписание, чтобы не пьянствовали, не позволяли несовершеннолетним вступать в брак, по субботам и

architektonicznym i ekonomicznym rozwoju – Cz. I. – Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, MCMVIII. – S. 65; *Марау Я. Н.* Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. – С. 110–113.

⁵ *Ochmański J.* Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. – S. 95–97; *Марау Я. Н.* Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. – С. 112; *Насевіч В. Л.* Віленскае біскупства // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т. 2. – Мінск, 1994. – С. 272.

⁶ *Козловский П. Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 70.

⁷ *Ochmański J.* Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do XVI wieku // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia.* – Zesz. 5. – Poznań, 1961. – S. 38–39.

воскресеньям ходили в костёл, умели перекреститься и повторить «во имя Отца, Сына и Святого Духа» (писарь записал это как «umieć przydawać «trzy persony ieden Bóg»)⁸.

Во владениях Виленского епископства обычно не нарушалась старина, продолжала действовать традиционная общинная организация. Особенно это прослеживается на востоке Беларуси, в Поднепровье и Подвинье, где крестьяне сами собирали и сдавали дань и денежную ренту. Вероятно, что в епископстве хорошо знали местные обычаи и традиции и использовали этот опыт в отношениях с местным населением. Здесь и во второй половине XVI–XVII ст. не стремились создавать фольварки, а вместо традиционной дани стали взимать её денежный эквивалент. Организационные издержки при этом были минимальными – за сбор и сдачу ренты отвечала община.

Имения, которые принадлежали Виленскому католическому епископству обычно управлялись специально назначенной администрацией или сдавались в аренду. Для того, чтобы эффективно контролировать держателей и администрацию, владельцы превратили сельскую общину в своего представителя, которому поручалось следить за точным выполнением устав администратором или контракта арендатором.

Церковные владения очень потерпели в ходе войн второй половины XVII – первой половины XVIII ст.⁹. Для быстреего выхода из кризиса руководство епископства начало более широко использовать общинные традиции при организации землепользования и сборе ренты. Так, чинш в имениях Горваль и Стрешин стал накладываться не на отдельные семьи, а на крестьянские общины¹⁰.

Основные принципы социально-экономической политики Виленского епископства, как и отношения к населению, были изложены в дополнениях (уставах) к инвентарям имений вместе с определением крестьянских повинностей и распоряжениями в адрес администрации

⁸ Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA) – Государственный исторический архив Литвы. – Ф. 694. – ар. 1. – bib. 1. – р. 8.

⁹ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – С. 116; Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII–XVIII в.). – С. 19.

¹⁰ Lietuvos Mokslu Akademijos Bibliotekos Rankraščiu Skyrius (LMAB RS). – Библиотека Академии наук Литвы, отдел рукописей. – Ф. 43. – bib. 17408, 17486.

и священников. Документы свидетельствуют, что власти Виленского епископства стремились не только регулировать хозяйственную жизнь населения, но и влиять на его духовное воспитание, закреплять в сознании и поведении людей христианские нормы.

В середине XVIII ст. в некоторых владениях Виленского епископства заметно более активное развитие фольварка и перевод крестьян на отработочную ренту, а в других, наоборот, освобождение крестьян от барщины.

Поборником отказа от барщины был виленский епископ Игнатий Масальский, который занимал эту должность с 1762 г. И. Масальский был активным деятелем идеологии Просвещения и соответствующую политику осуществлял в своих владениях Уборть, Игумен и др. Вот его слова, внесенные в генеральную уставу инвентаря Убортской волости 1776 г. «Я хотел бы, чтобы люди, которые по божьей воле находятся под моей властью, были как можно более счастливыми, а этого не может быть без просвещения, поэтому обязую дворовую администрацию добиваться того, чтобы все хозяева... зимней порой отдавали детей в парафиальные школы для обучения соответствующих своему сословию наукам...»¹¹. Крестьяне имения Игумен были освобождены от барщины тоже были обязаны отдавать детей в школу и собирать деньги на учителя¹². Вместе с тем, «свобода от барщины» давалась с условием, чтобы крестьяне «чиншем за всё отплатили». Предусматривалось, что если кто-нибудь из крестьян не мог заплатить чинш, это должна была сделать за него община.

Таким образом, во владениях Виленского епископства на территории Беларуси использовались различные формы ведения хозяйства. При этом собственники, даже стремясь повысить доходность имений, осуществляли хозяйственную политику, которая не допускала чрезмерной эксплуатации и разорения крестьянства.

¹¹ Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rankraščių Skyrius (VUB RS) – Библиотека Вильнюсского университета, отдел рукописей, F. 57– B53 – 172, p. 19.

¹² LVIA. – F. 694. – ap. 1. – bib. 106. – p. 197.

КАЗАЦКИЕ ОТРЯДЫ НА ГОСПОДАРСКОЙ СЛУЖБЕ В ЧЕЧЕРСКОМ И ПРОПОЙСКОМ ЗАМКАХ В 1562 – 1573 гг. (СОСТАВ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ)

АЛЕКСАНДР ДОВНАР
Минск

С 1562 г. основные военные действия между Великим княжеством Литовским (далее – ВКЛ) и Московским царством в ходе Инфлянтской (Ливонской) войны стали проходить на территории ВКЛ – Полоцкого, Витебского и Мстиславского воеводств. Власти ВКЛ главное внимание уделяли региону непосредственных боевых действий, но вместе с тем не забывали укреплять и всю восточную границу государства. В этом отношении Чечерский и Пропойский замки имели важное значение в системе обороны белорусского Поднепровья. Их защита в первую очередь базировалась на использовании местного людского, военного, экономического потенциала:

- местные замки строились, ремонтировались, поддерживались в надлежащем порядке мещанами и крестьянами соответствующих староств: Чечерского и Пропойского;
- при замках числились пушкари;
- основной военной силой староств выступали замковые (панцырные) бояре.

Вместе с тем, в случае необходимости при значительной внешней угрозе в замках размещались дополнительные военные контингенты. Сохранились данные о привлечении в 1562–1573 гг. в их качестве и казаков. В это время чечерским и пропойским старостом был Юрий Николаевич Зенович. Применение казаков в составе воинских подразделений ВКЛ в Инфлянтской войне хорошо известно¹. Для службы в Чечерском, Пропойском замках казацкие отряды («почты») нанимались по распоряжению троцкого воеводы, гетмана ВКЛ Николая Радивила старостом Ю. Зеновичем. Наём проводился на один

¹ Янушкевіч А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. – Мінск, 2007. – С. 169; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak i Z. Luba-Radziwiński. – Т. 7. – Лwów, 1910. –S. 247, 251 і др.

год. В основном набирались небольшие отряды от 10 до 20 человек, в большинстве случаев 15 человек. Обычно один отряд служил в замке на протяжении 3 лет. Во главе казацких отрядов стояли атаманы (см. Табл. 1). В состав отрядов в качестве казаков зачислялись «молодцы» «до службы господарское годные», которые имели на вооружении «зубчатые ручницы».

Оплата службы казацких отрядов должна была производиться из государственной казны, но из-за постоянных финансовых проблем в государственном бюджете ВКЛ оплату вынужден был производить чечерский и пропойский староста за счет собственных средств. За свою службу казацкий атаман и его отряд получали оплату в денежной форме и обеспечение люнским (английским) сукном. Размер и форма оплаты определялись условиями найма. Кроме того, в качестве провианта казакам выдавалось на одного человека на четверть года по бочке ржи и бочке овса (для изготовления круп). Зерно выдавалось из дякольного фонда староства, в случае его отсутствия производились выплаты деньгами. После завершения службы в замке казацкий атаман предоставлял старосте отчет-расписку («квит») о сроках службы, размерах и источниках полученного довольствия. Сохранилось 12 таких квитов (6 – с печатями и подписями (5 подписей исполнены кирилличным и одна – латинским письмом) и 6 квитов с печатями казацких атаманов)².

Можно утверждать, что в 1562–1573 гг. наемные казацкие отряды в Чечерском и Пропойском замках составляли ядро их обороны.

² НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 62, 74, 75, 81, 82, 85, 91, 93, 94 104, 105, 106.

Таблица 1.

Список наёмных казацких отрядов в Чечерском и Пропойском замках в 1562–1573 гг.³

Срок службы (год)	Имя казацкого атамана	Количество отряда, чел.
Чечерск		
1562 (3 четверти)	Станислав Келемет.	25
1563 1564	Богдан Босый	20
1565	Сорока Черкашенин	18
1566 1567	Сорока Черкашенин	15
1568 (3 четверти)	Семен Бутак	15
1569 1570 1571	Юри Романович Белогородец	15
1572 (2 четверти)	Петр Бубел	15
1573	Иван Радкович	9
Пропойск		
1562 (3 четверти) 1563 1564	Сарбулат Тагарин	15
1565 1566 1567	Гриша с Путивля	15
1568	Иванча Турчин	15
1569 1570	Иванча Турчин	10
1571	Мартин Петрович	10
1572 (2 четверти)	Иван Богонос	20
1573	Лаврин Иванович	10

³ Таблица составлена по НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96 – 101об., 104, 105.

РОТУНДУС ПРОТИ ОРИХОВСЬКОГО: ДИСКУСІЯ 1564 р. ПРО ВОЛЮ І НЕВОЛЮ В ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ
Київ

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–566) – одна з ключових постатей в інтелектуальних процесах на теренах України середини XVI ст. Свій слід він залишив практично в усіх суспільнозначущих дискусіях свого часу. Як представнику перемиської шляхти з родоводом, який сягав XIV ст., найближчими йому були інтереси т.зв. Польської Русі (західноукраїнських провінцій Польського королівства в кордонах з-перед 1569 р.). Він є автором слинної формули численних лояльностей «*gente ruthenus, natione polonus*» або «*gente Roxolani, natione vero Poloni*» [з роду русин-українець, але за належністю до політичної нації – поляк], а також і менш знаного окреслення «*homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu*» [людина русько-українського походження, римо-католицької віри], яке засигналізувало, що українці можуть бути і різного віровизнання.

Основною працею, в якій Оріховський викладає свої погляди на політичну унію Литви і Польщі, є частина друга трактату «Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави» (далі – «Квінкункс II»). Написаний в 1564 р., коли справа унії набула небувалої гостроти, він обстоює крайні пропольські погляди повної інкорпорації Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у Польську Корону.

Головними складовими позиції С.Оріховського є: 1) визнання Польського королівства найкращою державою світу на той час; 2) Литва вже здавна належить короні Польській де-юре; 3) аналіз справ у Великому князівстві Литовському доводить, що труднощі, які воно переживає, органічно властиві її природі; 4) заклик литовців до інкорпорації в Польщу, котра призведе до поширення польських «свобод» на населення литовської держави.

Роксолан ставить лад у Литовському князівстві поруч з ладом Московської держави і Туреччини. Взагалі, формула князівської влади С. Оріховського нагадує думки на цю тему російського царя Івана Грозного, які він висловив у листуванні з князем А. Курбським.

Згадаймо, наприклад, його знамените: «Жаловать своих холопей мы вольны и казнить их также вольны». Це листування було відоме у литовсько-польському суспільстві, тим дошкульніше Оріховський вражав литовців, ставлячи їх на одну дошку з їх одвічним недругом – Московією, не кажучи вже про порівняння з Туреччиною, «ворогом усього християнського світу».

Особливо цікавим для української традиції є параграф *«Поляк закликає литвина до свободи»*. Тут бачимо позицію не просто поляка, а людини *gente ruthenus, natione polonus*. Отже, наведемо його майже повністю: «Не для себе, – звертається до «Литвина» «Поляк»-оратор, – а для тебе самого беру до свого гурту. Вольністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, як також невільного раніше русина зробив вільним і свободним паном і рівним собі в усьому. З ним тепер у землі його мешкаю і одним з ним ґрунтом користуюсь. Всього на полі з ним маю не як з сусідом, а як зі своїм власним братом [читаючи таке мимохить згадаєш Шевченкове *«колись були ми козаками, кохались з вільними ляхами» – Д. В.*]. Ґрунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло держави Польської під одним королем і під одним правом об'єднав. Таке саме добродійство я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую. А щоб це добродійство якнайвдячніше від мене прийняв, поглянь на свої недоліки і великі мої достатки. Для тебе пан народився, а для мене не народився. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю, якого мати хотів. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля – присягу, тобто, ним учинену, – під зверхністю священницького стану. Ти, литвине, в ярмі природному, природного пана носиш на своєму хресті, а я, поляк, ніби орел, без пут бував на своїй природній свободі під своїм королем. Тому польський народ сміливо так може говорити до Литви».

Відтак, саме статус української спільноти у складі Корони Польської для Оріховського є прикладом обопільної користі, що мають народи, які приєднались до поляків. Такий «україноцентричний» погляд на унійну справу мав сприяти популяризації «інкорпораційної» програми в Литовській Україні і, як відомо, якщо щодо всього ВКЛ

вона в Любліні в 1569 р. «не пройшла», то щодо українських земель цілком вдалася.

Утім, навіть роблячи скидку на риторичні перебільшування, характеристика «невільних литовців» у Роксолана мала образити литовську громадськість, хоча й знаходила схвальні відгуки в особливо пропольські налаштованих колах (див. згадки про *niewolstwo litewskie* підляською шляхтою на Люблінському сеймі 1569 р.). Не дивно, що у відповідь на закиди Оріховського з'являється твір «Розмова Поляка з Литвином» ([*Rotundus A.*] *Rozmowa Polaka z Litwinem*, 1564. – Kraków, 1890; *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej / wybór i opracowanie K.Koehler*. – Kraków, 2009). Його автором був *Августин Ротундус* (Мелеський, бл.1520–1582), відомий у Великому князівстві Литовському державний діяч (віленській вїйт), юрист (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі, взяв участь у творенні II-го і III-го Литовських Статутів) та історик (десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда-Августа, взявся за укладання нариса історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами). У «Розмові» Ротундус, не виступаючи відверто проти унії, намагається пом'якшити або спростувати найбільш одіозні для литовського вуха висловлювання Роксолана. Досить ймовірно, що Оріховський зважив на це, бо у пізнішому творі «Політія Польського королівства» (1565) його висловлювання у справі унії вже не такі агресивні.

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ ПОВІТ У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ
Острог

Входження Звенигородщини до складу Литовської держави відбулося 1362 р. внаслідок Синеvodської битви. За повідомленням М. Стрийковського, безпосереднім її результатом стало опанування литовцями Торговиці, Білої Церкви, Свинигороду (Звенигороду). Наступні тридцять років історія регіону оповита темрявою. За версією Ф. Шабульда, Звенигородщина залишалася під владою татар аж до 1395 р., в складі Ямболукської орди. Лише 1393 р. (за версією Ф. Шабульда 1395 р.) з наказу Вітовта Скиргайло оволодів Звенигородом і Черкасами. Після поразки Вітовта на Ворсклі 1399 р. регіон, швидше всього, продовжував залишатися у складі Литовського князівства. Цей статус був закріплений договором між Вітовтом і перекопським царем Гаджі Гіреєм, який формально передавав литовському князю обширні володіння, в т.ч. і Звенигород з землями.

Межі Звенигородського повіту на кінець XIV – початок XV ст. можна окреслити лише приблизно. Як свідчить надання Сокольця Федором і Костянтином Коріатовичами своєму слuzі Гриньку, датоване 20 червня 1391 р., західна межа Звенигородщини тягнулася від річки Конели – притоки Гірського Тікича до межиріччя Удича і Синиці. Північна межа доходила до течії Росі. Східна межа орієнтувалася на вододіл басейну Дніпра і Бугу. Південна ж орієнтувалася на річки Вись і Синюха.

Подібне пограничне положення повіту сприяло постійній боротьбі за нього між Київським князівством і Поділлям. У часи правління Скиргайла у Києві Звенигород знаходився у сфері його впливу. Скиргайло помер у 1396 р. і, правдоподібно, після цього Звенигород отримав власного намісника. С. М. Кучинський вважав, що ним до 1408 р. був Патрикій Наримунтович. О. Русина заперечила цю тезу, стверджуючи, що Патрикій Наримунтович ніколи до 1408 р. не фігурує як «Звенигородський». Однак, його можливість перебувати на намісництві у Звенигороді це не спростовує. Інша справа, що для Патрикія Наримунтовича, який був у різні роки князем хотенським, стародубським, карачевським і навіть у Великому Новгороді, Звени-

город у силу своєї віддаленості навіть від інших південних оборонних пунктів князівства залишався лише елементом особистого престижу.

Якщо погодитися з думкою, що Звенигород з волостю до середини 1390-х рр. залишався під владою татар, то його землі і шляхи сполучень були добре відомі татарам. Як наслідок, щоб уникнути брацлавських сторожових постів, розташованих понад Бугом, татари рухалися лівим берегом Синюхи і після переправи через Вись у Звенигородщину отримували цілий ряд варіантів подальшого просування до українських земель Литовського князівства. Отже, територія повіту навколо Гірського і Гнилого Тікичів, постійно потерпала від татарських нападів, що не дозволяло тут створити стійку мережу населених пунктів. Фактично єдиним населеним і оборонним пунктом довгий час залишався лише Звенигород. Згодом робилися спроби (з перемінним успіхом) заселити верхню течію Гірського Тікича та добре заліснений схід повіту (Лебединський ліс). За аналогією з пороськими селами поодинокі поселення Звенигородського повіту були заселені служебниками, що очолювалися отаманами і відбували військову службу на користь литовського князя.

Втім навіть позбавлений людної волості Звенигород мав для оборони південних кордонів Литовського князівства надзвичайно важливе значення. Невипадково, що у 1411 р. цей замок під час об'їзду східних і південних рубежів князівства відвідав король Ягайло. Значення Звенигорода підсилювалося фактом його знаходження на шляху з Черкас до Брацлава, що, принаймні, видимо творило суцільну оборонну лінію; насправді ж такої ніколи не існувало й найбільш слабкою ланкою була саме територія, підлегла Звенигороду. У 1416 р. татари здобули й зруйнували Звенигородський замок, але невдовзі він був відбудований. У той час згідно з рішенням з'їзду у Злоторії Звенигород як складова частина Поділля належав Вітовту.

Після смерті Вітовта у 1430 р. Ягайло затвердив права на Поділля новому литовському князю Свидригайлу. У наступному році згідно з укладеним між ними за участі магістрів Тевтонського й Лівонського орденів та волоського й мультянського господарів перемир'ям Звенигород знову визнавався за Свидригайлом. Намісником Східного Поділля Свидригайло призначив Федька Несвізького. Його резиденція знаходилася у Брацлаві. Федьку вдалося відбити наступ на Поділля поляків, але його союз з татарами тягнув усі відповідні цьому союзу незручності. Татари періодично вдавалися до грабежів. Один з таких

мав місце у 1433 р. Оминути цього разу Звенигородщину татари просто не могли, зважаючи на те, що Поділля від Брацлава було недоступне для них через розташування там військ Федька Несвізького. Взагалі, чи контролював Несвізький Звенигородський повіт залишається під питанням. Згідно з відомими на сьогодні документами, Федько йменувався кременецьким і брацлавським старостою, а, крім цього, мав у держанні ще Збараж, Хмельник і Соколець. Після зради Федька Свидригайлові у 1434 р. і наступної його боротьби за Східне Поділля у 1436 р. намісником Східного Поділля було призначено Івана Монивидовича. Останній вже напевно жодного відношення до Звенигорода не мав. Незабаром після зради Федька Несвізького Свидригайло призначив намісником Звенигорода, а одночасно й Путивля, Каленика Мишковича – засновника роду Калениковичів. У цьому наданні цікавим є, насамперед, факт перепідпорядкування Звенигорода від Брацлава до Києва. На певний час Звенигород став київським пригородком.

Свидригайло згодом втратив контроль над Звенигородом. З 1440 р. Київщина була передана великим князем Казимиром у княжіння Олельку Володимировичу. Звенигород з повітом без сумніву підпорядковувався Олельку і його сину Семену як київським князям. Каленик Мишкович був відсторонений від намісництва у Звенигороді. Судячи з того, що у Путивлі князем за Олелька був його син Семен, майбутній київський князь, можна припустити його ж князювання і у Звенигороді до 1454 р. За часів існування Київського удільного князівства число населених пунктів у повіті мало збільшитися, але незначно. Основна лінія стабільної колонізації трималася річки Рось. Але навіть незначне число населених пунктів Звенигородщини було знищене під час масштабного татарського нападу на Київщину у 1484 р. Звенигородському замку вдалося оборонитися, але лише дякуючи тому, що основною метою татар був Київ.

Ліквідація Київського князівства у 1470 р. призвела до зміни системи намісництва у пригородках, до яких належав і Звенигород. Відтепер поступово формувалася система держання пригородків поколіно – через певний термін відбувалася зміна намісників з числа панів Київської землі. Невідомо, хто був серед цих намісників, але їх потенціалу відверто бракувало для підтримання обороноздатності Звенигородського замку. Це спонукало Олександра Ягеллончика надати Звенигородське староство у 1498 р. разом з Брацлавським

і Вінницьким Костянтину Івановичу Острозькому, на той час вже гетьману Великого князівства Литовського. Таким чином, відбулося повернення Звенигородщини до Східного Поділля.

У 1500 р. Острозький потрапив до московського полону і до його повернення у 1507 р. намісником Брацлава, Вінниці і Звенигорода був князь Михайло Васильович Збараський. Татари в той час продовжували нарощувати свою активність на північно-західному напрямі й до спустошеної округи Звенигородського замку додалися масштабні спустошення округи Брацлава. Після повернення з полону К. Острозький намагався змінити ситуацію у бузько-дніпровському межиріччі, але це йому погано вдавалося з огляду на триваючу війну з Московською державою і його безпосередню участь у цій війні. По аналогії з Брацлавським замком на звенигородських міщан, що мали пасіки, покладался обов'язок прибувати зі зброєю і двома кіньми на кожну військову потребу, визначену старостою. Місцеві бояри, що мали залежних селян, теж мали «ставати» при старості на кожну «потребу господарську». Частина жителів Звенигородського замку повинні були відбувати сторожову службу у «полі». Можна здогадно думати, що звенигородські сторожові пости розташовувалися біля татарських переправ через Вись. На час надання староства К. Острозькому, крім Звенигородського замку, до нього належали Мошурів, Соколів, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубівці на Гірському Тікичі, Лебедин, Мліїв, Орловець, Городище.

У січні 1516 р. К. Острозький домігся від великого князя Сигізмунда I Старого видання дозволу на поступку Брацлавського, Вінницького і Звенигородського староств своєму сестринцю (сину сестри) князеві Роману Андрійовичу Сангушку. При цьому застерігалось, що у випадку, коли б Сигізмунд I хотів би забрати у Р. Сангушка ці замки, він мав би їх передати К. Острозькому. Відтепер Р. Сангушко ставав «очима й вухами» гетьмана на Східному Поділлі. Сангушко, втім, «потішився» урядом недовго – у грудні 1516 р. він загинув вражений татарською стрілою (за іншою версією був посічений після поранення і падіння свого коня) під час антитатарської операції польсько-литовського війська на Поділлі, здійсненої під керівництвом С. Лянцкоронського.

Звенигородське староство знову повернулося до Костянтина Івановича, а в березні 1522 р. він виклопотав у великого князя привілей на Брацлавське, Вінницьке і Звенигородське староства для свого сина Іллі, який, щоправда, мав зайняти уряд після смерті батька. На час

видання привілею Іллі ще не виповнилося й 12 років. Останній став фактичним звенигородським старостою у 1530 р. Відомо, що він був достатньо активним учасником антитатарських акцій, але ні бажанням, ні можливостями батька щодо доручених йому господарських замків не володів. Замки у Вінниці, Брацлаві й Звенигороді поступово знижували свою обороноздатність, що спрощувало татарам проникнення до українських земель Литви. Передчасна смерть Іллі (1539 р.) врятувала його від можливих звинувачень у причетності до зруйнування Звенигородського замку.

Сталося це у 1541 р., коли обов'язки старости виконував князь Семен (Фридрих) Пронський. З того часу наступні старости східноподільських замків (Федір Сангушко, Богуш Корецький, Роман Сангушко) вже не титулувалися звенигородськими. З особою ж Пронського зв'язане чергове повернення вже неіснуючого Звенигорода до Київщини. У 1544 р. він став київським воєводою. Від знищення Звенигородського замку не так постраждало Східне Поділля, як Київ. Шлях до нього татар відтепер ставав відкритим. З ініціативи й заходами Пронського був збудований Білоцерківський замок, який прикрив столицю давньої Русі з півдня. До цього замку об'єктивно почала тяжіти й східна частина колишньої Звенигородщини. З Білої Церкви сюди скеровувалися сторожові пости, що стаціонувалися в лісах, північніше зруйнованого замку. Звідти ж почали прибувати колоністи, що сезонно вели тут господарську діяльність. Звісно ж у Брацлаві не забули про колишнє тяжіння до нього Звенигорода, заявляли про необхідність відновлення цього замку, що поліпшило б стан обороноздатності регіону й відновило його комунікації з Черкасами і Каневом, але власних ресурсів на це не було, а для Вільни після побудови Білоцерківського замку відновлення Звенигороду вже не виглядало вкрай нагальною справою.

Втративши опорний замок, повністю запустила Звенигородщина. Уходницьке життя тут, напевно, не припинялося, але воно не могло бути тут настільки інтенсивним, як по течії Дніпра чи Бугу. Дрібні річки Звенигородщини відігравали більше роль перешкоди у просуванні на південь, ніж колонізаційних артерій. Чергова колонізаційна хвиля дійшла Звенигородщини лише на початку XVII ст., коли регіон перебував у складі Корони.

**ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ КНИГИ
ЗАПИСІВ №49 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ
У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
У 60-х РОКАХ XVI ст.***

АНДРІЙ БЛАНУЦА
Київ

Литовська метрика (далі – ЛМ) є найголовнішим фундаментальним комплексом для вивчення різних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Кожна з книг ЛМ є окремою пам'яткою матеріальної і писемної культури, а також цінним документальним джерелом. Практика дипломатичного аналізу як окремих актів, так і комплексу документів епохи ВКЛ, на жаль, не набула належного висвітлення в українській історіографії останніх десятиріч. Певний поштовх у вивченні документального складу окремих книг ЛМ надала бурхлива едиційна діяльність литовських метрикантів, підтримана згодом білоруськими, російськими, польськими та українськими литуаністами та археографами¹.

Нашу увагу привернула книга записів №49 ЛМ, оригінал якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів під інвентарним номером 49². Книга цікава тим, що до її складу увійшли документи періоду проведення у ВКЛ низки соціально-економічних реформ 60-х років XVI ст. У рамках проекту по підготовці її видання спільно з дніпропетровською дослідницею Ларисою Жеребцовою постало нагальне питання дипломатичного аналізу її документального

* Тези доповіді підготовлені у рамках виконання українсько-білоруського наукового проекту № Ф54.5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

¹ На сьогодні опубліковано 54 книги ЛМ.

² Одним із перших вчених, хто описав архів ЛМ наприкінці XIX ст., а також склав інвентар книг, був С. Пташицький. Див.: *Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики.* – Санкт-Петербург, 1887. – 280 с.

складу. Книга містить 97 документів, які за сучасною класифікацією можна віднести до актів публічно-правового характеру³. Ця група, яка згідно зі спеціальними дослідженнями є найбільш репрезентативною, своєю чергою, поділяється на кілька типів. 49 книга записів ЛМ відповідно представлена наступними типами документів:

1) Листами або грамотами; 2) Привілеями; 3) Підтвердженнями або підтверджувальними листами. З них найбільше число документів, книги ЛМ, що досліджується, представлена привілеями та листами.

Привілеї. Даними документами великий князь литовський (Сигізмунд II Август) жалував своїх підданих землею, маєтностями, призначав на уряди, звільняв від виконання певних повинностей, нобілізував шляхту тощо. Низкою привілеїв (13 документів) Сигізмунд II Август призначав шляхтичів на центральні та місцеві уряди. Наприклад, князя Стефана Збараського – на троцького воєводу (№1); князя Романа Сангушка – на брацлавського та вінницького воєводу (№5); а також місцеву шляхту на дисенське, кричевське, мельницьке і лосицьке староства (№ 3, 5, 7), берестейське військо (№17, 69), грабство, хоружство, війтівство та підсудство (№28, 36, 59, 65, 74). Формуляр таких актів побудований за класичним принципом: складається із початкового протоколу (інтигуляція, інскрипція), основного тексту (нарація, диспозиція, короборація), заключного протоколу (датація) та часткових свідчень (сигнатура).

Два привілеї, що ввійшли до книги записів №49 ЛМ, відображають великокнязівські пожалування на церкву (№34, 55, а документ №43 оформлений у формі листа); 13 – пожалування на об'єкти нерухомості (маєтки, села, землю, будинки та місця під забудову у містах); 5 – на корчми (а також одне пожалування оформлене листом). Своїми привілеями Сигізмунд II Август звільняв шляхту від місцевого присуду (№23, 30) та змінював присуд і територіально-адміністративну приналежність володіння (№31), надавав право на збирання мостового мита міщанам Бреста (№39), оформляв договір застави із Матеєм

³ Історіографію питання та особливості класифікації документів публічно-правового характеру див.: *Вацуж Д. П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 195–209.

Дембинським (№64). Окремими привілеями господар нобілізував своїх підданих на шляхетство (№29, 50).

Листи. Даним документами оформлялися подібні до привілеїв публічно-правові процедури. Особливістю листів було те, що у їх змісті фіксувалися великокнязівські накази та розпорядження, що рідше зустрічалося у привілеях.

Найбільше публічно-правових дій у групі листів великий князь литовський здійснював у сфері земельних відносин. Так, листами оформлялися королівські пожалування на земельні володіння, причому у більшості з них виразно виписана диспозиційна частина основного формуляра. У ній визначалися умови володіння землею або маєтністю, а також часто наказувалося місцевим адміністраторам вчиняти певні правові процедури, як от введення у володіння (увяжчий лист), складання випису (видимус), вписання чи перенесення договору до земських книг.

Частина листів стосувалася врегулювання різних внутрішніх та зовнішніх відносин держави. Наприклад, два листа (№12, 13) у своїй диспозиції містили розпорядження Сигізмунда II Августа щодо вчинення превентивних дій татарським вторгненням у Брацлавське і Вінницьке староства. Листами також оформлялися й судові вирoki короля (№15, 15.1), щодо сплати боргу. Особливістю основного протоколу таких листів є детальний виклад суті конфлікту у наративній частині документу й водночас лаконічна диспозиційна частина.

Листами великий князь литовський звільняв певні категорії населення від сплати податків (№35), надавав дозвіл на безмитну торгівлю (№37), заснування міста (№38), оформляв угоду купівлі-продажу (№43). Окрему категорію документів складають так звані «сознання». Як правило, такі «сознання» ініціювалися шляхтою з метою надання публічного-правового статусу своїм приватно-правовим діям. Це, зокрема, прохання записати до канцелярських книг (книг ЛМ) договорів купівлі-продажу та застави (№19, 63.1, 63.4, 67, 68). Такі документи ввійшли до книги записів №49 ЛМ у розлогій формі за рахунок основної частини формуляру, де спочатку прохач описував зміст продажного чи заставного документу, а потім за наказом великого князя литовського у зміст «сознання» вписувався оригінал цього ж документу.

У диспозиційній частині Сигізмунд II Старий підтверджував вище указані приватно-правові дії шляхтичів, які зверталися до нього.

Нарешті, третю групу документів публічно-правового характеру складають підтверджувальні листи («потверження»). Одним із таких листів король підтвердив право на володіння землею (№62.6), а іншим тестамент (№66). В останньому документі також розлога наративна частина основного протоколу за рахунок запису до акта оригінала тестаменту.

Зміст книги записів №49 ЛМ свідчить про високу правову культуру шляхти ВКЛ, спричинену бурхливими реформаційними процесам у державі. У реформаційну добу дедалі більше шляхта намагається засвідчити приватно-правових дій у публічно-правовій площині. Маючи оригінали на руках, вона прагнула засвідчити їх у великокнязівській канцелярії.

Таким чином, книга записів №49 ЛМ є одним із цінних комплексів документів, що дозволяє мати уявлення про правову складову здійснюваних у ВКЛ соціально-економічних реформ.

235-ТА КНИГА СУДОВИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ*

ДМИТРО ВАЩУК
Київ

Литовська Метрика є одним із основних документальних комплексів для вивчення історії Великого князівства Литовського. Проаналізована книга відноситься до групи Судових книг. Її оригінал зберігається у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) під порядковим номером 235. Транслітерована копія є у Архіві головному

* Підготовка тез та самої доповіді були уможливлені за підтримки фондів КІУСу Альбертського університету (з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних).

актів давнім (м. Варшава) під такою сигнатурою – *Metryka Litewska transkrypcje*. – Sygn. 216. – № mkf 261 (Cz. 2).

У книзі міститься 45 документів, які хронологічно охоплюють час із жовтня 1547 по березень 1548 рр. Переважна більшість має повне датування. Лише у п'яти (№№ 15, 16, 28, 29, 37) вказано місяць, рік та індикт. Всі акти у книзі розподілені хронологічно і територіально. Територіальність визначається місцем, де перебував на той час великий князь литовський та проходив сейм. Відповідно до цих критеріїв маємо такі групи:

1. Жовтень – листопад 1547 р., м. Вільно (№№ 1–29)
2. Січень-лютий 1548 р., сейм у м. Петриків (№№ 30–36, № 45)
3. Березень 1548 р., м. Вільно (№№ 37–44.)

Типологічно документи поділяються на:

1) Публічно-правові:

- Королівські листи – 2 шт. (№№ 18, 29);
- Привілеї – 3 шт. (№№ 9, 24, 34);
- Підтвердження – 3 шт. (№№ 16, 17, 30, 32).

Судову документацію склали такі актові матеріали:

- Запис позову – 1 шт. (№ 44);
 - Пильність на розгляд справи – 1 шт. (№ 33);
 - Зізнання – 3 шт. (№№ 23, 26, 35);
 - Судові справи – 6 шт. (№№ 1, 7, 8, 11, 12, 28);
 - Вироки – 6 шт. (№№ 3, 4, 5, 15, 20, 45);
 - Відкладення справи – 15 шт. (№№ 10, 14, 19, 22, 25, 27, 31, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43);
 - Взяття на поруки – 1 шт. (№ 2);
 - Взяття на угоду – 1 шт. (№ 13);
 - Присяга – 1 шт. (№ 21).
- 2) Приватно-правові:
- Тестамент – 1 шт. (№ 6)

Отже, 235–та книга є типовою для класифікованих Книг судових справ Литовської Метрики. Джерельний матеріал стосується, переважно, судочинства.

ВОЛИНСЬКІ ІНВЕНТАРІ СЕРЕДИНИ XVI ст.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО

Острог

Джерела до історії значних маєткових комплексів на українських землях половини XVI –першої половини XVII ст. представлені різноманітними категоріями; з них, безперечно, найважливішими є документи, створені безпосередньо у сфері функціонування господарських структур та пов'язані з маєтковими операціями. Серед них виділяють групу т.зв. джерел описово-статистичних (статистичного характеру) характеру та облікові документи. Найчастіше для дослідження проблем історії латифундійного господарства в українській (і не тільки) історіографії використовують описи маєтків – інвентарі, а для державних володінь – люстрації, а також документи державного податкового обліку – поборові та поголовні (для пізніших часів) реєстри та тарифи подимного. Сукупність джерел до історії магнатського господарства Волині територіально та у видовому відношенні представлена досить нерівномірно. Для зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного обліку. Документи ж господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії (люстраційні матеріали). Державний контроль мав вплив на становлення документів приватного маєткового обліку, принаймні його залишки для Волині сягають 40–50-х рр. XVI ст. Розвиток державного обліку проявився в кількох напрямках: пописи війська, реєстрація вибирання сребщини, реєстрація населення. До цього можна додати розвиток власне господарського обліку в державних маєтках, особливо в зв'язку з діяльністю королеви Бони.

Для впорядкування маєтків з впровадженням контролю за їх станом, а також подальшого управління та забезпечення ефективного функціонування маєтностей Бона залучала широке коло шляхти, а під впливом її заходів прибутки Скарбу в ряді випадків зросли вдвічі. Як стверджує М. Богуцька, в цій чудовій школі старости та урядники вчилися розумному та раціональному господарюванню, а Бона вихо-

вала цілий штаб енергійних господарських діячів, рекрутованих здебільшого з середньої та дрібної шляхти. Найдавнішими зі збережених описів волинських маєтків є акт введення у володіння Острозькою волостю 1542 р., інвентарі Кременецького 1548 р. та Ковельського 1556 р. староств. Не без використання документів адміністрації Бони створювалися описи Ковельського (1556 р.), Кременецького (1563 р.) староств, Гродненської (1558 р.) та Кобринської економії (1563 р.), ревізія пушч 1558 р. Всі ці акції, як і ревізії замків, проводилися за наказом вже Жигимонта-Августа і відобразили новий рівень обліку в межах Великого князівства Литовського. Покажемо й те, що прями́й вплив на створення інвентарів приватних маєтків створювала держава чи адміністрація Бони.

Хронологічно першим із збережених інвентарів волинських маєтків є опис Блудова у великокнязівському підтвердженні на володіння цим маєтком Михайлу Васильовичу. Практично одночасно з ним було створено й опис Острозької волості (акт ув'язання Б. Острозької у маєтності померлого чоловіка, на які претензії висував В.-К. Острозький, у 1542 р.). У першому випадку свій маєток Михайло Васильович купив саме у Бони, а в другому не без втручання влади відбувся і поділ спадку по кн. Іллі Острозькому. В обох випадках на характер інформації документу – фіксація зміни власницької належності – позначився і на якості інформації. Поряд із викладом обставин справ, обидва документи зафіксували лише деякі характеристики маєтностей. Не можна говорити про повноту цих свідчень. Так, у випадку з Острожчиною представники великого князя, котрі проводили ув'язання, відзначали свідчення служебників В.-К. Острозького про відсутність з його боку розпоряджень про складення звіту (лічби); засвідчено було також і неповноту переданого майна та вивезення частини його з замку та фільварків, а також виведення підданих до Дубна. У випадку з Блудовом відзначаються тільки надходження від митних платежів та піддані, стосовно яких можна лише приблизно визначати їх господарський статус. Щодо повинностей зазначено лише, що в «реєстрі» вони присутні, але текст їх не містить. Безперечно, на повноті інформації не міг не сказатися і час їх створення, коли господарська документація не охоплювала всіх сфер функціонування приватновласницьких господарств і не могла стати в повній мірі основою створення актів з наявністю кількісних (описово-статистичних) свідчень. Зрештою, і через століття власне акти їх не містили. У

1542 р. було проведено й поділ маєтностей між Беатою та Гальшкою Острозькими. Цей поділ було зафіксовано у відповідному дільчому акті. До фактів з соціально-економічної історії Острозької волості, зафіксованих у «острозьких» актах 1542 р. відносяться наявність 1) поселень “волохів”, котрі пізніше ввійшли до складу надвірної міліції кн. Острозьких, 2) переліку острозьких бояр та належних їм селищ, 3) церковних маєтків та перелік церков і монастирів, 4) переліку повинностей підданих, 5) окремі показники замкового господарства, 6) цифрові дані, хоча й неповні, про прибутки з Острозької волості.

Власне інвентарями з усіма належними атрибутами належать описи Кременеччини та Ковельщини. Це дійсно господарська та правова фіксація свідчень про піддане населення та замкове господарство. Інвентар Кременеччини 154 р. містить перелік міських, передміських, сільських господарств та фільваркової челяді. Вперше укладачі звернули увагу на забезпечення селянських господарств худобою. Перелік сільського населення дає можливість визначення для Південної Волині складу дворищ та повинностей різних категорій підданих. Інвентар Ковельського 1556 р. створювався при його відібранні у королеви Бони Жигимонтом-Августом. Інвентар 1556 р. з точки зору інформації соціально-економічного характеру можна вважати спрощеним. Він не виділяє окремих фільваркових господарств, а лише наводить їх загальну кількість та сумарні показники їх стану. Стосовно селянських господарств інвентар фіксує тільки їх дійсну кількість, не вказуючи виділених під них і в ряді випадків пусток. Можливим поясненням цьому може бути незавершеність аграрних перетворень у Ковельському старостві напередодні волочної поміри Жигимонта-Августа, додатковим свідченням про що може бути наявність тут сіл з дворичною організацією. Сумарій прибутків у інвентарі досить розлогий при наявності підсумкових даних по кожному населеному пункту. Окремого сумарія прибутків Кременецького староства в його інвентарі немає, але його свідчення дають можливість обрахунків (хоча й неповних). Подібна документація стала, очевидно, основою ґрунтовних інвентарів Кременеччини 1563 р. та Ковельщини кінця XVI – початку XVII ст. На розглядуваний період відносяться й матеріали першої в Польщі люстрації 1564 р.

Таким чином, на 40–50-ті рр. XVI ст. припадає створення різних за якістю інформації описово-статистичних джерел. Важливим є те, що їх свідчення, важливі особливо для першої половини XVI ст.,

стосуються різних регіонів Волині, а для поліської її частини є унікальними, зважаючи на стан збереженості щодо інших господарських комплексів аж до середини XVII ст. Інвентарі середини XVI ст. фіксують початковий етап внутрішньогосподарського обліку, який був пов'язаний з певними маєтковими операціями. Поряд із сучасними їм ревізіями замків 1545 і 1552 рр. вони закладають підстави статистичного дослідження розвитку волинських латифундій «литовської» доби, досить бідної подібними категоріями джерел для українських земель. Всі ці документи дають можливість по-новому підійти до вивчення такої суто джерелознавчої проблеми, як генеза, еволюція, запозичення норм, поширення описово-статистичної, облікової документації у державних та приватних маєтностях Волині.

СЕЛЯНСЬКИЙ СВЯТКОВИЙ ОДЯГ НА ВОЛИНІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI ст. ЗА АКТОВИМ МАТЕРІАЛОМ

ВЛАДИСЛАВ БЕЗПАЛЬКО

Київ

Документи XVI ст. показують досліднику волинського селянина переважно одягненим у сермягу – недорогий верхній одяг з грубого домотканого сукна білого, сірого або чорного кольору. Це й не дивно – сермяга якнайкраще виконувала функції повсякденного робочого одягу. Найчастіше саме при виконанні робіт – у полі, в лісі, в дорозі – заставав селянина прикрий випадок пограбування, який був документально зафіксований, і сьогодні дає опис відібраного майна, в тому числі і одягу. Та чи справді селянин був настільки убогим, щоб не мати дорожчого одягу?

Селянин, що працював на землі, «підданий» того чи іншого феодала, мав усі передумови жити заможнo. Земельний наділ – дворище, волока чи їх частина – був достатньо великим, щоб господарювання на ньому приносило прибутки. Окрім іншого, заможність селянина можна прослідкувати як по сумах грошей готівкою, так і по одягу, які зберігалися в його домі. При скаргах про пограбування селянських будинків згадуються сукмани, ярмяки, жупани, які зберігалися у

боднях і скринях. Цей одяг був пошитий з різних сортів імпортного сукна – муравського, колтришу, каразії, лунського, фалюндишу та ін. і коштував значно дорожче домороблених зразків. Святкові чоловічі головні убори також виготовлялися з дорогого сукна, часто оздоблювалися хутром лисиці, куниці. Серед жіночого одягу також згадуються шубки з котового, кроликового хутра, головні убори з оксамиту. З іншої сторони, документи скупі на згадки у селян прикрас з дорогоцінних металів.

Актові джерела показують випадки, коли саме селяни вдягалися у святковий одяг. Так, бачимо «підданих» у кращому одязі на релігійні свята. Безперечно, селянин на сватання чи весілля теж вдягався по-святковому. Відвідання «підданими» ярмарків також було з ряду подій, для яких зі скрині виймався дорогий одяг, тоді як торгувати на ринку виходили зазвичай у повсякденній сермязі.

Сермяги (нарівні з готівковими грошима) слугували й розповсюдженим способом розрахунку з найманими працівниками. Цих самих працівників у селянських господарствах, дворову челядь у панських маєтках на сторінках актових книг ми також бачимо вдягненими у простий і недорогий одяг. Але це не дозволяє нам зробити однозначні висновки щодо того, чи був у їхній власності дорогий святковий одяг. Адже при виконанні польових та інших робіт і наймити, і їхні заможні роботодавці-селяни одягалися приблизно однаково.

БАЗА ДАНИХ «МИТО» ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ВИВЧЕННЯ МИТНОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВТВА ЛИТОВСЬКОГО

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА
Дніпропетровськ

Митна система, що склалась на землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) протягом XVI ст. – є багатовимірним структурованим об'єктом, для дослідження якого нами була обрана технологія баз даних. На етапі систематизації митних зборів була створена проста таблиця, в якій фіксували назву митного збору, його визначення та посилання на джерела, в яких цей збір зустрічається.

Ця таблиця підштовхнула до створення більш складної організації даних з урахуванням специфіки використаних джерел. Систематизація митних зборів та проведена на основі актуалізованої джерельної бази класифікація джерел сформуvalи концептуальні засади до проектування та розробки повнотекстової інформаційно-пошукової системи «Мито» (далі – ПС «Мито»).

Запропонована ПС «Мито» є оригінальною методикою обробки та аналізу виявлених документів, яка дозволяє більш продуктивно та ефективно досліджувати багатовимірні структуровані об'єкти, одним із яких є митна система. Використання у дослідженні джерел актового характеру, основним з яких є книги Литовської Метрики (далі – ЛМ), що мають «умовний формуляр», визначило повнотекстову модель подання даних, для реалізації якої була обрана СУБД Microsoft Access. Документи ЛМ мають чітку внутрішню будову, що робить їх найбільш зручними для відображення у базі даних.

Оснoву бази даних складають 5 блоків: блок «Мито» містить визначення 42 видів мит; бібліографічний опис опублікованих документів містить блок «Бібліографія», неопублікованих – блоки «Архів» і «Справа»; основні ознаки використаних документів містить блок «Документ».

Застосування об'єктно-орієнтовного підходу до створення бази даних дозволило поєднати в одній системі всі необхідні відомості про види митних зборів і документи, в яких вони містяться. Створена на основі повнотекстової технології ПС «Мито» завдяки зручному інтерфейсу пошуку потрібних видів мит у джерелах (архівних й опублікованих) за декількома критеріями водночас дозволяє оперативно знаходити адекватні документи, пошук яких традиційним шляхом у книгах ЛМ займає багато часу.

Обрана повнотекстова технологія має низку переваг при роботі з історичними джерелами. По-перше, така технологія забезпечує швидкий доступ до всього документа. По-друге, історик зазвичай а ргіогі складно визначити, який саме документ містить релевантну інформацію, а контекстний пошук документів за критеріями, передбаченими в повнотекстовій технології ПС «Мито», надасть можливість сформувати вичерпну вибірку джерел з гарантією, що якесь із них випадково залишиться поза увагою. По-третє, ПС «Мито» дозволяє одержати точні дані про кількість документів та інші статистичні відомості з відповідної тематики запиту. По-четверте, така технологія дозволяє

зберігати в електронній версії документа хронологічні та метричні дані в форматі оригіналу. По-п'яте, при потребі база даних може бути доповнена новими документами з інших фондів.

Створена ІПС «Мито» дозволяє вирішити ряд завдань: 1) виявити сукупність і визначити зміст та функції всіх діючих з кінця XV до середини XVI ст. митних зборів; 2) з'ясувати види і різновиди документів та причини чому саме в них, міститься інформація про різні види мит; чи завжди в документі йдеться про один вид митного збору чи декілька, які види мит і в яких видах записів найчастіше зустрічаються одночасно; 3) встановити осіб, котрі фігурують як митники, їх соціальний стан, походження, конфесійну приналежність; 4) проаналізувати прерогативи пожалування права збору чи звільнення від сплати мит, соціальний стан, посади, віросповідання пільговиків; 5) визначити територіальну локалізацію митних зборів, що допоможе нанести митниці та їх філії на мапи, з'ясувати просторово-часові закономірності формування митної системи, виявити мита, що були характерними тільки для певної місцевості, особливості стягнення мит у різних регіонах ВКЛ; 6) простежити еволюцію чи домінування одного зі способів управління митними округами, порядку стягнення мит, зміни митного тарифу тощо.

Пошукові можливості бази даних дозволили розкрити особливості становлення та формування митної системи на українських землях у складі ВКЛ з кінця XV до середини XVI ст. ІПС «Мито» є лише одним із методів дослідження митної системи на землях ВКЛ, що дозволяє зручно та швидко оперувати інформацією з джерел, що містять відомості про мита.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

ОЛЕГ ДЯЧОК
Дніпропетровськ

У сучасній Україні постійно зростає інтерес до історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), зокрема, економічних аспектів. Останні регулювалися як звичаями, так і юридичними нормами. С. Г. Ковальова відзначила, що у сфері цивільно-правових відносин XIV–XV ст. продовжували діяти норми, які склалися в ході торгівельної практики. Однак і вони поступово дедалі більше регламентувалися писаним правом. Аналізові вітчизняних досліджень правового регулювання економічних питань у ВКЛ й присвячена дана розвідка.

Б. С. Бачур проаналізував роль звичаєвого права, а також Литовських статутів у розвитку інституту земельних відносин. Він стверджує, що «у литовський період значних змін у формах землеволодіння не відбулось, оскільки спосіб формування ВКЛ призвів до консервації норм звичаєвого права у поземельних відносинах. У достатутний період землеволодіння залишалось однаково умовним для всіх приватних осіб, оскільки на початок XVI ст. земельна власність не була ознакою станової власності у ВКЛ, і лише впровадження I Литовського Статуту (1529 р.) перетворює землеволодіння у становий привілей шляхти, до якої переходить і судова влада». Б. С. Бачур відзначив, що Статут 1529 р. наказував суддям та урядникам у випадку відсутності артикулів писаного права керуватися нормами звичаєвого права. Деякі обмеження дії останнього були запроваджені Статутом 1566 р., однак у Статуті 1588 р. звичаєве право знову розглядається як головне.

А. С. Савченко аналізує інституту спадкування земельної власності за часів входження українських земель до складу ВКЛ. А. В. Блануца студіює правові основи землеволодіння й законодавче регулювання земельних надань.

Важливе місце в процесі дослідження Литовських статутів посідає випуск 49 (2009 р.) збірника наукових праць Одеської національної юридичної академії «Актуальні проблеми держави і права».

Зокрема, у ньому В. В. Сенчук аналізує досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього у ВКЛ, Х. В. Майкут розглядає інститут забезпечення зобов'язань за Статутами, Н. В. Петровська – процес закріпачення селянства за Першим статутом, Б. В. Киндюк – охорону лісів за Третім статутом.

Також Б. В. Киндюк проаналізував правові засади охорони лісів за Лісовим Уставом 1567 р., виділивши в цьому акті шість напрямів регулювання: адміністративний поділ лісів на лісництва; регламентування рубок, контроль за рубками; регламентування полювання, рибальства і промислів; економічне стимулювання лісничих та їх підлеглих; економічні важелі або плата за користування природними ресурсами.

Х. В. Майкут в інших публікаціях піддала аналізу розвитку інституту речових прав за Литовськими статутами, зокрема, способів набуття права власності, права володіння чужим майном, забезпечення зобов'язань, зокрема, застави тощо. Також заставні правовідносини за Першим статутом розглянула Т. І. Ісманицька.

Питання правого регулювання організації та функціонування митних органів, стягнення мита аналізувалися в дослідженнях О. О. Дячка, Л. Ю. Жеребцової, В. Г. Берковського, В. Поліщука. Оподаткування в українських землях у складі ВКЛ розглянув М. М. Шевердін.

Регулювання економічних відносин в уставних грамотах Київській та Волинській землям детально дослідив Д. П. Ващук.

Грамоти упорядкування українських міст ВКЛ, виділивши їх як самостійне, окреме джерело міського права й віднісши до них 21 акт, аналізує О. Й Вовк. За функціональною спрямованістю автор відносить їх до регулятивних правових актів. «Найбільше в грамотах міського упорядкування зустрічається правових норм про звільнення міщан українських міст великими князями литовськими від визначених податків, мит та відробіткових повинностей. Ці правові норми були зобов'язальними саме для воевод, намісників та інших врядників державних адміністративно-судових органів», – зазначає автор.

В узагальненому вигляді правове регулювання аграрної реформи середини XVI ст., цехового виробництва, торгівлі, оподаткування та митних відносин знайшло відображення у написаному А. О. Гурбиком розділі двохтомника «Економічна історія України» (К., 2011).

**ДЭФІНІЦЫІ МОВАЎ І ЭТНІЧНАСЦІ
Ў КНІГАВЫДАВЕЦКІХ ПРАКТЫКАХ
ПЕРШАДРУКАРОЎ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА XVI ст.**

АЛЕГ ДЗЯРНОВІЧ
Мінск

XVI ст. адзначана для народаў Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) з'яўленнем кнігадрукавання на нацыянальных мовах. Адбывалася гэта ў розных кніжна-літаратурных версіях моў. Так ці інакш перад аўтарамі выданняў паўставалі праблемы ідэнтыфікацыі моваў выдання ды супольнасцяў і народаў, да якіх яны апелывалі. Ніжэй пададзена табліца, у якой гэтыя першадрукі размешчаныя паводле храналагічнага прынцыпу з адзначэннем аўтарства і асноўных моўных і культурных характарыстык.

Табліца 1.

Першавыданні на мовах ВКЛ у XVI ст.

№	Год і месца выдання	Выданне	Выдавец ці аўтар	Акрэсленне мовы выдання аўтарам	Акрэсленне мовы выдання паводле сучасных крытэрыяў	Палітыка-дзяржаўная ці культурная арыентаванне выдання
1	2	3	4	5	6	7
1	1517 Прага	«Бівлія руска»	Францішак Скарына	«рускаго языка»	Аўтарскія прадмовы – стара-беларуская мова (кніжна-літаратурны варыянт), пераклад Бібліі – беларуская версія царкоўнаславянскай мовы	Да «рускай супольнасці» ВКЛ (славянскага / «рускага» насельніцтва ВКЛ)
2	1547 Каралевец (Кёнігсберг)	«Catechizmusu prasty szadei...» («Простыя словы катэхізіса»)	Марцінас Мажвідас	«простая мова»	Апрацаваныя жамойцкія гаворкі літоўскай мовы	У прагматычным сэнсе – для катэхізацыі літоўскай супольнасці Прускага герцагства

Канчатак Табл. 1.

1	2	3	4	5	6	7
3	1563 Бярэсце (ВКЛ)	«Biblia swieta, to jest ksiegi Starego i Nowego zakonu...»	Фундатар – Мікалай Па- дзівіл Чорны, Друкар – Цыпрыян Базылік	«na przyrodzony język polski przekładania»	Польская мова	«narodowi polskiemu», «narodowi swemu, przełożywszy je przyrodzonym językiem ku czytaniu»

Мова скарынінскіх кніг ёсць па-сутнасці сінкрэтычнай, у ёй прысутнічаюць дзве асноўныя моўныя стыхіі – царкоўнаславянская і беларуская. Адмысловыя падлікі лінгвістаў паказваюць, што ў выданнях Скарыны царкоўнаславянскія моўныя рысы дасягаюць 63,4 %, беларусізмы – 36,6 %. Кнігі Скарыны нельга лічыць у поўным сэнсе перакладам на беларускую мову, бо царкоўнаславянская моўная аснова іх выступае дастаткова выразна. Але ў сваёй сукупнасці усе моўныя навацы Скарыны значна аддалілі ягоную мову ад традыцыйнай царкоўнаславянскай мовы усходнеславянскай рэдакцыі. Мова перакладу Скарынаўскіх выданняў можа быць пазначаная як беларускі варыянт царкоўнаславянскай мовы.

Але гэтым фармальным лінгвістычнымі выкладкамі пры аналізе першай друкаванай беларускай кнігі не абысціся. Сам Францішак Скарына пазначаў мову сваіх выданняў, як «руская» і не характарызуе яе, як славянская: *«Бивлія Греческим языком Порускии сказуется»*. Даследчык царкоўнаславянскай мовы Рыкарда Пікіё адзначае, што ў кожных з рэгіёнаў праваслаўнага славянства царкоўнаславянская мова не ўжывалася як «другая мова», а толькі як сістэма міжславянскіх нормаў або «ізанормаў», дзякуючы чаму гэтыя тэксты маглі свабодна распаўсюджвацца сярод чытачоў рознага лінгвістычнага ўзроўню.

Для вызначэнне значэння «Катэхізіса» Марцінаса Мажвідаса прыходзіцца задзейнічаць іншы сацыя-культурны і сацыя-лінгвістычны інструментарый. За Мажвідасам, як стваральнікам традыцыі літоўскага кнігадруку, не стаялі такія глыбокія традыцыі пісьменства, якія меў перад сабой Скарына і якія не маглі адпусціць яго надта далёка. Зігмас Зінкавічус характарызуе мову Мажвідаса як безумоўна жамойцкую гаворку і на аснове аналізу дыялектных рысаў

вызначае рэгіён, з якога мог паходзіць асветнік – гэта Паўднёвая Жамойць.

Матывацыя падтрымкі выдавецкіх ініцыятываў Мажвідаса з боку прускіх герцагскіх уладаў зразумелая – гэта катэхізацыя літоўскамоўнага насельніцтва Прусіі ў рэчышчы лютэранскай канфесіі. Але «Катэхізіс» Мажвідаса ўтрымліваў лацінамоўнае прысвячэнне да Вялікага Княства Літоўскага («Ad Magnum Ducatum Lituaniae»). Маецца ў «Катэхізісе», таксама ў адным з вершаў, але ўжо літоўскамоўным, непасрэдна апеляцыя Мажвідаса да этнічнай супольнасці. Але ў тэкстах Мажвідаса ўтрымліваецца яшчэ адзін атрыбут, інтэрпрэтацыя якога можа спарадзіць розныя версіі. Тычыцца гэта вызначэнне «простых словаў», з якімі аўтара звяртаецца да сваіх чытачоў, літоўцаў і жамойтаў. У XVI ст. адзначэнне «просты» мела выразны сацыяльны падтэкст. Артыкул 18 Раздзела III Статута ВКЛ 1588 г. меў назву *«О неданью достоинств вредов людем народу простого»*.

Папярэдні аналіз дазваляе сцвярджаць, што першадрукары ВКЛ XVI ст. ад якіх у далейшым выводзіліся нацыянальныя традыцыі, апелявалі альбо да даволі шырокіх культурных супольнасцяў («рускай» – то бок усходнехрысціянскай у межах ВКЛ, як у Скарыны), ці да акрэсленых сацыяльных станаў – літоўскага і жамойцкага сялянства і мяшчанства, звяртаючыся да яго на «простай мове», як у Мажвідаса. На гэтым фоне вылучаецца «Берасцейская Біблія», свядома апеляваная да «польскага народу». Але ж пераклад гэтага выдання быў падрыхтаваны польскімі кальвіністамі. Можна казаць пра асаблівую ролю пратэстантызму на фармаванне этнічнай свядомасці народаў ВКЛ. Найбольш кансерватыўным заставалася стаўленне Праваслаўнай царквы, якая аперавала паняццямі адзінай культурна-рэлігійнай прасторы – Русі.

ПОЛИТИКА РЕЧЬ ПОСПОЛИТОЙ В ОТНОШЕНИИ МОЛДАВИИ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

Кишинев

В конце XVI века в Дунайских княжествах вспыхнуло восстание против Османской Империи. В результате политических уступок со стороны турецких правителей в Молдавии была установлена система двойного сюзеренитета – польско-турецкого. В конце 1595 г. на молдавский престол сел Еремия Могила, польский ставленник у которого был и польский индигенат. Однако эта система продлилась недолго.

Уже в 1611 г. в дунайских княжествах вспыхнул новый политический конфликт. Трансильванский князь Габриел Ватори сместил с престола Валахии Раду Шербана, ставленника габсбургов, который нашел убежище в Молдавии. Не смотря на турецкие предостережения не оказывать поддержку смещенному господарю, Константин Могила не только поддержал Раду Шербана, но и активно участвовал в военных действиях того года. По этому решение турков сместить молдавского господаря вполне объяснимы.

В конце 1611 г. начинается новый этап в турецко-польских отношениях. Увы, новый исторический этап не был похож на предыдущий, конца 1595 г. Если тогда Османская Империя была вовлечена в продолжительный конфликт с Империей Габсбургов, то в 1611 г. в этом регионе была относительная тишина, хотя действия трансильванского князя могли нарушить покой. Со своей стороны, в это время Речь Посполитая была вовлечена в продолжительный конфликт с Москвой и не могла сосредоточить свое внимание на проблемы в Молдавии. Новый молдавский господарь как ответ на оказание помощи изгнанному господарю совершил несколько набегов на приграничные Молдавии польские территории, между иными и на Каменец.

В последующих годах, обострение в польско-турецких отношениях произошло равным образом и из-за того что казаки, после конца великой московской смуты вернулись в Запорожье, а татары продолжили, но уже с новой силой регулярные набеги на польские земли, подпитанные и турецкими рекомендациями. Турецкие вельможи не видели ничего назойливого в том что татары совершают набеги на

польские территории. С их точки зрения набеги могли прекратиться только после того, как Речь Посполитая послала бы татарам соответствующие подарки.

В свою очередь политическая система Речи Посполитой позволяла отдельным приграничным магнатам проводить собственные военные действия в Молдавии. Другое дело имели ли они на то разрешение от польского короля. Король использовал, кстати, эту противоречивую систему в своих целях в случае неудачных кампаний приграничных магнатов. Так стало на пример в 1612 г., после того как военная экспедиция организована с целью вернуть на господарский престол Константина Могилу кончилась полным разбитием польского корпуса. Начинался новый период в истории молдавского княжества – польско-турецкого противостояния. Между 1612 и 1621 гг. военные столкновения происходили в 1612, 1615–1616, 1620, 1621 гг. К этим датам нужно еще добавить и 1617 г. когда польско-турецкие войска были готовы к противостоянию, но и 1618 г. известный более как год Орыннинской битвы, которая, несмотря на свою неопределенность, стала синонимом татарского набега, произошедшего после того, как татарские войска ночью обошли польские разрозненные лагеря и грабили польские земли последующие несколько недель.

И все-таки, было бы неправильно видеть в этом периоде только противостояние. Почти что каждый раз после очередного военного противостояния, стороны переходили к переговорам, а молдавские господа играли важную посредническую роль в этих переговорах.

СТАВЛЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ ДО РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В 1648 РОЦІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

ОЛЕКСАНДР ЮГА
Кам'янець-Подільський

Попри вагомі здобутки вітчизняної історичної науки у дослідженні різних аспектів української національної революції XVII ст., поза увагою дослідників продовжує залишатися ряд проблем, пов'язаних з висвітленням позиції еліти Речі Посполитої, зокрема її литовської складової, у розв'язанні «української проблеми».

Відзначимо, що на початком козацького повстання 1648 р. на Запорозжі більшість як польської, так і литовської еліти не надавали йому особливого значення. Пояснювати заворушення козацтва підготовкою до чорноморської виправи, як це робили окремі коронні політики, наближені до короля Владислава IV, еліта Великого князівства Литовського не могла, оскільки їй були відомі рішення сейму 1646 р. про заборону підготовки війни проти Туреччини та залучення до неї козацтва. Проте вона нічого не знала про те, що король не відмовився від задуму “турецької війни” і таємно продовжував шукати підтримки козацтва у реалізації своїх задумів. Зокрема, вперше про це литовський канцлер А. С. Радзивілл дізнався аж в середині травня під час перебування у Варшаві (йому про це розповів Є. Оссолінський). Відтак, постає питання – як поставилися литовські можновладці й шляхтичі до спочатку козацького повстання на Запорозжі, а згодом до розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби?

В польській історіографії уже відзначалося, що інформацію про вибух на Запорозжі козацького повстання у Великому князівстві Литовському сприйняли без особливого занепокоєння. Причому, пояснювалося це тим, що до 1648 р. вже відбувалися козацькі заворушення, а відтак події на Запорозжі не були чимось надзвичайним. На початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про поразки коронних військ на Жовтих Водах та під Корсунем. Вона була сприйнята у шляхетських колах спокійно, а перемоги повстанців

тлумачилися невдалими діями коронних гетьманів. Виникає запитання, таке пояснення означало визнання литовськими магнатами і шляхтою доцільності застосування збройного методу вгамування повсталого козацтва чи, навпаки, критику надмірно жорсткої політики щодо козацтва, яка і спричинила повстання?

Натомість, звістка про смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу. В даному випадку еліта Великого князівства Литовського побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я можуть скористатися Швеція та Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі. Відтак, литовський польний гетьман Януш Радзивіл звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідних військових підрозділів. Як бачимо, необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася не розгортанням повстання на українських землях, а можливою небезпекою з боку сусідів. Чим пояснюється така нейтральність представників литовської еліти щодо українських подій? Чи можна тут задовільнитися відповіддю, що причиною такої її поведінки була лише територіальна віддаленість козацької України, чи можливо мали місце й інші мотиви? Як відзначають дослідники, Велике князівство Литовське в плані можливості втручання в українські справи, зокрема підтримки коронних військ, була нейтралізована діяльністю Б. Хмельницького, спрямованою на розгортання на теренах князівства «хлопських бунтів». З іншої сторони, литовська еліта сама не поспішала допомагати коронному війську (проблема підпорядкування військових сил).

Загалом, порушена проблема ставлення еліти Великого князівства Литовського до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах козацької України в 1648 р., особливо в його першій половині, не знайшла розв'язання в українській історіографії, що засвідчує необхідність її глибокого наукового аналізу.

ВОЄННЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У 1651 р.: ДРУГА ЛОЄВСЬКА БИТВА

АНДРІЙ ГУРБИК
Київ

Досить актуальним напрямком розвитку вітчизняних історичних досліджень залишається не лише з'ясування суті й перебігу козацько-селянської боротьби на білоруських теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у контексті розвитку Української революції середини XVII ст., але й детальне відтворення цілісної картини воєнного протистояння Українського гетьманату та Великого князівства Литовського. Адже перші перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове покозачення населення півдня ВКЛ. Український Гетьманат в ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі значні (3-4 полки) військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни (приміром в час Берестецької кампанії влітку 1651 р. тощо). В ході українських визвольних змагань Білорусь все більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Московією.

В історіографії загалом білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув самостійного звучання вже в працях істориків XIX ст. – початку XX ст. (О. Терлецький, Я. Смирнов та ін.). У польській історіографії, починаючи від часу появи праць Е. Котлубая, боротьба білоруського населення ВКЛ часто розглядалася в контексті концепції «домової війни» в Речі Посполитій. У радянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел з одного боку, хоча в жорстких заідеологізованих офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обґрунтування наперед заданих тез про нібито намагання української старшини по-

ширити «феодалні порядки» в Білорусі та спрямованість боротьби винятково до «возз'єднання» білоруських земель із Росією.

Зважаючи на необхідність повного дослідження впливу Української революції XVII ст. на південний регіон ВКЛ у сучасній українській історіографії в цьому напрямку ведеться значна науково-пошукова робота (В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Горобець, Я. Федорук, А. Гурбик, В. Газін та ін.). Причому дослідження проводяться як в руслі загального переосмислення історичних подій в Україні середини XVII ст., так, власне, і в контексті їхнього широкого впливу на білоруські терени ВКЛ, військово-політична боротьба на яких вже навіть висвітлюється не відокремлено, а як цілісніше явище із подіями Української революції XVII ст. (зважаючи на широке представлення українського етносу на польськокому українсько-білоруському порубіжжі). Окрім того, зазначена проблематика тією чи іншою мірою постійно перебуває у полі зору сучасних польських, російських та власне білоруських дослідників.

Тому на часі систематизація усіх джерельних відомостей (архівних та опублікованих) по темі дослідження, адже останні, часто-густо були розпорошені у різномірних виданнях джерел та монографічних дослідженнях. Досить важливим джерелом для вивчення дипломатичних взаємовідносин та воєнного протистояння Українського гетьманату й ВКЛ у перші періоди Національної революції 1648–1676 рр. є так званий табірний/канцелярський щоденник (охоплює період від червня 1649 й до лютого 1652 року) польного литовського гетьмана Януша Радзивілла. Дослідження цього унікального літопису подій розпочалося ще в 70-х роках XX ст., коли польський професор Т. Василевський віднайшов щоденник у варшавському Архіві головному актів давніх (АГАДі). Подальша дослідницька робота над цією неповторною історичною пам'яткою була продовжена такими авторитетними вченими як Ф. Сисин, Г. Віснер, М. Нагельський, Ю. Мицик і триває й надалі у наш час.

На початок червня 1651 р. Я. Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершивши підготовку до походу, прийняв рішення – наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й сковував війська М. Небаби на порубіжжі. Як важливий привід до початку воєнних дій було використано акти-

візачію козацьких рейдів на східнобілоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Виряджаючи корпус Мирського 21 червня 1651 р. нібито на Смоленщину, насправді ж «наказав йому через Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю [козакам] заходити». А сам гетьман ВКЛ зі всім військом рушив з-під Речиці берегом Дніпра вниз до Лоева. У наперед визначений з Мирським день – 26 червня 1651 р. – Я. Радзивілл подав знак корпусу Мирського, який за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р. Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу. Розпочалася Друга Лоевська битва. Після короткої й лютої січі Мирський знеацька захопив укріплений козацький табір. Значна частина козаків загинула, п'ятеро поранених вирвалося з оточення й поспішило попередити М. Небабу, а решта відступила вниз Дніпра до Любеча. Наступав вирішальний момент Другої Лоевської битви. І дійсно заледве деякі хоругви вершників Я. Радзивілла встигли переправитися через Дніпро, як підійшло п'ятнадцятитисячне українське військо. Але, як і в Першій Лоевській битві (1649), поспішність козацьких полководців не привела до бажаних результатів. Оскільки, спрямувавши наступ на загоны Мирського, М. Небаба випустив з поля зору основні сили Я. Радзивілла. З початком бою Я. Радзивілл вдарив з флангу на військо М. Небаби, що загально і вирішило долю битви. Таким чином, як і в Першій Лоевській битві, вирішальним фактором перемоги армії ВКЛ став удар у тил та фланг українського війська, що свідчило про дезорієнтацію українського командування, яке зопалу взялося усіма силами громити допоміжний корпус Мирського та упустило з поля зору основні литовські хоругви. Звичайно не обійшлося тут і без везіння, яке знову допомогло армії Я. Радзивілла. Адже затримка хоча б на одну-дві години із переправою війська ВКЛ, могла призвести не лише до повного розгрому козаками загонів Мирського, а й тих незначних підрозділів Я. Радзивілла, які лише почали були переправлятися через Дніпро. Тому саме наявність варіантів не лише вдалого, а й переможного для українського війська ведення Другої Лоевської битви 1651 р. робить цю повторну поразку козацьких військ під Лоевом чи не найдраматичнішою в історії Української революції XVII ст. Поразка в Другій Лоевській битві мала трагічні наслідки для Української

козацької держави, адже відкривала стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста.

Загалом після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка (для обох сторін) Друга Лоевська битва та подальша боротьба за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення Українську державу. Виграний час дозволив Б Хмельницькому швидко мобілізувати досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання утвореної держави.

Актуальність піднятої проблематики полягає ще й у тому, що, попри значно вагоміші стратегічні наслідки для ВКЛ та Українського гетьманату Другої Лоевської битви, сучасниками тих подій більше пошановувалася Перша Лоевська битва 1649 р., яка увійшла в історію як найбільша перемога полководця Я. Радзивілла, про що було опубліковано чимало хвалебних матеріалів у європейських газетах. А нащадки Я. Радзивілла з гордістю згадували про цю перемогу свого славетного предка і у XVIII т. Чого аж ніяк ми не можемо констатувати про не менш важливу Другу Лоевську битву 1651 р. Хоча саме після останньої Я. Радзивілли вдалося провести подальший похід до Чернігова й Любеча та ненадовго заволодіти Києвом, про що литовський польний гетьман не міг навіть мріяти після Першої Лоевської битви у 1649 р.

Незважаючи на велике значення Другої Лоевської битви 1651 р., останній не було відведено належного місця від найраніших фіксацій подій середини XVII ст. в історіографії та картографії. Подібне «невезіння» із мимовільним замовчуванням переслідує Другу Лоевську битву і в наш час, адже у новітніх академічних енциклопедичних виданнях вміщено лише статтю «Лоевська битва 1649» («Енци. іст. України». К., 2009. Т. 6.С. 257–58.)

**«ТАБІРНИЙ ЩОДЕННИК» Я. РАДЗИВІЛЛА
ЯК ДжЕРЕЛО Вивчення
Українсько-Литовських відносин
влітку 1653 року**

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
Кам'янець-Подільський

Комплекс питань, пов'язаний зі з'ясуванням українсько-литовських відносин у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), належить до найменш досліджених в українській і польській історіографіях українсько-річпосполитського протистояння середини XVII ст. Внаслідок чого він або залишається на маргінесі наукових інтересів істориків, або обходиться мовчанкою, оскільки ототожнюється з характером українсько-польських відносин (виняток становлять праці В. Бернацького, М. Грушевського, Е. Котлубая, М. Матвіюва й деяких інших авторів). А джерелознавчий аспект українсько-литовських відносин взагалі не ставав предметом спеціального вивчення.

У даному виступі торкнуса аналізу інформаційної цінності матеріалів «Табірного щоденника» (за означенням Ю. Мицика) литовського польного гетьмана князя Я. Радзивілла для висвітлення характеру відносин козацької України та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) влітку 1653 р., які поки що не використовувалися дослідниками (лише М. Костомаров увів до наукового обігу окремі факти з «Реляції» від 9 липня 1653 р. посланця князя М. Загоровського до Б. Хмельницького). Він («Щоденник року 1653 від 6 липня») зберігається у відділі рукописів Санкт-Петербурзької державної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна під шифром ф. Польськ. F. IV. № 133 і становить собою фрагмент «Щоденника» Я. Радзивілла¹. Має 63 аркуші (126 сторінок з пагінацією лицьової сторінки й охоплює час від 6 липня до 12 вересня. Дане джерело представляє собою канцелярський щоденник, який офіційно вели у ставці Я. Радзивілла уповноважені особи, котрі щоденно фіксували події, що відбувалися у ставці, й копіювали

* Автор висловлює щире вдячність канд. іст. наук Дмитру Вашуку й канд. іст. наук Ігорю Опрі за зроблену його ксерокопію.

листи, розпорядження, універсали князя та всю кореспонденцію, яка надходила до нього.

М. Грушевський, М. Матвіюв, Т. Цесельський й інші дослідники з'ясували, що з кінця 1652 – початку 1653 рр. у політиці короля Яна Казимира та Я. Радзивілла стосовно козацької України окреслилися відмінності. Якщо перший повів курс на її ліквідацію, то другий – князь – прагнув знайти з нею порозуміння на основі статей Білоцерківського договору. М. Костомаров першим у праці «Богдан Хмельницький» використав вміщену у ньому «Реляцію» відвідин Б. Хмельницького посланця князя Загоровського (арк. 3–5 зв.). За його даними, гетьман підкреслював свою миролюбивість й прохав посланця поклопотатися у князя за те, аби він «як батько» замирив Військо Запорозьке з королем (арк. 4 зв.).

Велику інформаційну цінність має лист гетьмана від 10 червня до Я. Радзивілла (невідомий дослідникам), який передав через Загоровського, котрий отримав відпускну аудієнцію 11 червня (арк. 4 зв. – 5 зв.). У ньому дякував за наміри домогтися «грунтового миру», але не без м'якого докору зауважував, що князь при цьому не запропонував «яким би способом прийти до цього мало». Підкреслив готовність залишатися у підданстві короля, але за умови «абис ми, відповідно Зборівських пунктів, при вірі нашій і вольностях залишені були» (арк. 2 зв. – 3). Саме у даній збірці знаходимо унікальну відомість про відправлення 30 червня з-під Меджибожа 2-х послів (черкаського і чернігівського сотників) до литовського гетьмана з листом (невідомим історикам). В ньому наголошував на тому, що з військом відступив й направив посольство до короля з проханням укласти мир. Клопотався у князя про допомогу у пошуку порозуміння з ним (арк. 6 зв. – 7). Прийнявши українських послів, Я. Радзивілл передав ними свого листа гетьману, в якому, погоджуючись сприяти укладенню миру з Річчю Посполитою, журив того за те, що засвідчує своє підданство «швидше у словах й обіцянках», а ніж у діях. Адже «домагатися миру на основі Зборівських пунктів» аж ніяк не узгоджується із його завами про покірність й. кор. м-ті (арк. 7–7 зв.).

Лист Я. Радзивілла до канцлера Польщі С. Корицинського (вочевидь третя декада липня) проливає світло на основну причину «миролюбного» курсу князя стосовно козацької України, хоча він не сумнівався в тому, що вжиті українським гетьманом заходи є швидше військовою хитрістю, аніж породжені його страхом. На переконання

польного гетьмана, Б. Хмельницький хоче таким чином «якнайдалі за собою вивабити наших, які за ним в глиб України підуть трактом голодним і спустошеним. А пішовши, самі себе згублять і дошенту знищать». Тому і радив піти на переговори з Військом Запорозьким, бо «завершенням навіть столітніх війн є мир» (арк. 15 зв. – 17). І, як промовляють матеріали «Табірного щоденника», попри розпорядження короля і канцлера вирушити з військом й об'єднатися з поляками, щоб спільно воювати проти козацької України, литовський гетьман зберігав нейтралітет (арк. 33, 33 зв. – 34, 39–41, 43).

Зі свого боку, Б. Хмельницький також намагався зберегти мирні стосунки з ВКЛ. За даними щоденника, у другій декаді червня він направив універсал старшинам порубіжних з ним полків з наказом, аби «жоден за Дніпро під військо литовське не виходив під карою на горло» (арк. 30 зв.). У ньому також є чимало інформації для висвітлення порубіжних відносин обох держав (арк. 18, 19 зв., 30-32 зв., 52 зв. –61).

Отже, «Табірник щоденник» Я. Радзивілла слугує цінним джерелом для з'ясування характеру українсько-литовських відносин влітку 1653 р.

**МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ:
ВІНЦЕНТ КОРВІН-ГОСЕВСЬКИЙ ЯК ОБРАЗ
ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.**

ВОЛОДИМИР ГАЗІН
Кам'янець-Подільський

Період російсько-польської війни 1654–1667 рр. став одним з найважчих в долі як Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), так і його «народу політичного», представленого шляхетсько-магнатськими колами. Адже саме його територія опинилася в епіцентрі військового протистояння та за досить короткий час (у ході двох кампаній 1654 й 1655 рр.) майже повністю була окупована московськими військами. Через неспроможність керівництва Речі Посполитої надати допомогу литовцям (могутність Варшави була підірвана подіями української революції, що спалахнула у 1648 р., та шведською окупацією («Потоп»), яка розпочалася у 1655 р., верхівка ВКЛ опинилася перед важким вибором: залишитися вірною королю та Речі Посполитій, присягнути московському цареві чи піти на укладення литовсько-шведської унії. Відтак, з початком війни у середовищі литовської шляхти та магнатерії стався очевидний розкол. На чолі відповідних угруповань опинилися три найвпливовіших персонажі литовської політики вказаного періоду – Януш Радзівілл, Павел Сапега та Вінцент Корвін-Госевскій. Хоча останній не був серед тих, хто присягнули московському володареві, проте в цей період затіяв активну «політичну гру», намагаючись і зберегти свої посади та володіння, офіційно залишаючись вірним королівським підданим, і отримати максимальні дивіденди від співпраці з московською владою.

Вінцент Корвін-Госевскій (Гонсевскій) – представник відомого шляхетського литовського роду, котрий володів гербом «Слепворон». Його батько Александер Корвін-Госевскій у свій час був відомим воєначальником та дипломатом Речі Посполитої. Вінцент (р.н. 1625), отримавши гарну освіту (навчався у Болонському університеті), доволі швидко зробив кар'єру у Великому князівстві Литовському. Уже у віці 21-го року він отримав посаду стольника великого литовського. У листопаді та грудні 1650 року обирався шляхтою маршалком сейму.

В армії Великого князівства Литовського дослужився у 1651 році до звання генерала артилерії. У наступному році обіймав посаду підскарбія великого литовського, а в 1654 році, коли Януша Радзівілла було призначено великим гетьманом литовським, обійняв посаду польного гетьмана литовського. Висуваючи його на місце фактично другої особи в Литві, король намагався дещо послабити вплив опозиційного до королівського двору Радзівілла.

Якщо з початком російсько-польської війни Януш Радзівілл, скориставшись з ситуації, зі своїми прихильниками пішов на союз зі шведами (Кайданська угода), то Госевській, навпаки, став уособленням тієї частини литовської знаті, яка найактивніше шукала можливості порозумітися з Москвою. При цьому польний гетьман виділявся як інтенсивністю своїх контактів з московськими воєводами, так і їх глибиною. У відповідь на явний підкуп з боку московського керівництва (виділялися відповідні суми для виплати тим литовським вельможам, які присягнуть цареві, обіцялося збереження всіх старих прав та привілеїв, маєностей тощо), Госевській виступав в якості порадника, що пропонував дієві рецепти по залученню на російський бік литовської знаті та досягнення миру з Польщею. Саме Госевській першим висунув ідею обрання московського царя спадкоємцем Яна Казімежа.

Однак, фактичний провал мирних російсько-польських переговорів (рішення Віленської комісії так і залишилися невиконаними) призвів до чергового загострення в протистоянні Москви та Варшави. Дії Госевського як полководця виявилися не вельми вдалим. Поразка його військ восени 1658 р. під Вільно завершилася полонем польного гетьмана. Госевській провів в ув'язненні в Москві чотири роки. Після звільнення отримав знову всі займані ним посади, ставши одним з прихильників короля Яна Казімежа в його протистоянні з бунтівною шляхтою. У 1662 р. був схоплений опозиційними королю литовськими конфедератами і розстріляний.

Загалом в долі Госевського переплелася ціла низка чинників: це і традиційна опозиційність литовської еліти до польської влади, і обставини, що склалися на початковому етапі російсько-польської війни, коли більшість литовських земель виявилися окупованими Москвою, і особисті інтереси, бажання збереження і примноження своїх володінь, посад та привілеїв.

WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE WOBEC «PROBLEMU KOZACKIEGO» W LATACH 1657–1696 (W DOBIE «RUINY» PO ŚMIERCI BOHDANA CHMIELNICKIEGO)

JACEK DROZD

Przemyśl

Kluczowe słowa i pojęcia: Wielkie Księstwo Litewskie, Ukraina, Kozacy, Rzeczpospolita, Moskwa, Imperium Osmańskie, Chanat Krymski, hetmani kozacy (prawobrzeżni, lewobrzeżni), elity polityczne Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejmiki szlacheckie Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejm walny Rzeczypospolitej, król, car, sułtan, chan.

Po śmierci Bohdana Chmielnickiego Ukraina – a wraz z nią Kozacy – wkroczyła w nowy etap swych dziejów. Od 1648 roku Wielkie Księstwo Litewskie aktywnie uczestniczyło w wydarzeniach jakie zaistniały w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z początku miały one charakter wewnętrznego konfliktu w ramach jednego państwa, jednakże z czasem sytuacja zaczęła ewoluować w stronę jego umiędzynarodowienia. Taki rozwój sytuacji pociągał za sobą określone skutki dla wszystkich zainteresowanych stron biorących udział w tych zmaganiach tzn. dla Ukrainy (Kozaków), Polski oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej jako całości. Rada w Perejasławiu w 1654 roku stanowiła tu moment przełomowy dla historii stosunków w tej części Europy. Rozpoczęła się wojna z państwem moskiewskim, która w pierwszym rzędzie dotknęła terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym momencie stało się oczywistym, że sprawy rozgrywane na terenie Ukrainy oraz jej dotyczące, stały się bardzo ważnymi dla żywotnych interesów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przykładami są chociażby kolejne kluczowe momenty w dziejach, m.in. najazd szwedzki na Rzeczpospolitą w 1655 roku, układ rozejmowy pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą podpisany w Wilnie (Niemieży) czy też układ w Radnot z 1656 roku. Jak zostało to już wyżej zaznaczone, Wielkie Księstwo Litewskie aktywnie uczestniczyło w rozgrywających się ówczesnie wydarzeniach. Wojska litewskie wspierały działania armii koronnej przeciwko Kozakom Bohdana Chmielnickiego, a on sam starał się penetrować i pozyskiwać poszczególne ziemie Księstwa

m.in. włączając je do pozostających pod jego jurysdykcją i panowaniem terenów.

Litwini – przez cały omawiany okres – walczyli również ze swym odwiecznym wrogiem czyli Carstwem Moskiewskim oraz wspierającymi to państwo Kozakami. Stawką w tej rozgrywce były m.in. dawne «ziemie ruskie», do których pretensje zgłaszały obie strony. Dlatego też, w krytycznej dla nich sytuacji, Litwini gotowi byli zaakceptować kandydaturę cara lub jego syna na królewski tron Rzeczypospolitej. Koniec lat pięćdziesiątych XVII wieku przyniósł nowe elementy w skomplikowanej mozaice stosunków w tej części Europy. Kozacy, a co za tym idzie również i Ukraina, zaczęli dzielić się na dwa zwalczające się obozy: propolski i promoskiewski. Starcie tych dwóch koncepcji nastąpiło i rozstrzygnięto się, na pewien czas, w bitwie pod Konotopem. Do gry włączył się również czynnik zewnętrzny tj. Chanat krymski, za którym stało widmo potężnego Imperium Osmańskiego. Dążyły one konsekwentnie do podporządkowania sobie Ukrainy. Jakby tego wszystkiego było mało, na Ukrainę spadły dwa podziały. Pierwszy w 1663 roku uformował dwa zwalczające się obozy stające po stronie króla polskiego i cara moskiewskiego, a następnie w 1667 roku w Andruszowie obaj ci monarchowie zawarli rozejm, który dzielił Ukrainę politycznie pomiędzy obie strony. Kiedy więc zakończyła się jedna wojna, zaraz na horyzoncie pojawiła się kolejna. Turcja niezadowolona z rozstrzygnięć andruszowskich, postanowiła bezpośrednio podporządkować sobie Ukrainę. Rozpoczął się długoletni okres zmagania o te tereny, którego kolejne etapy wyznaczały takie wydarzenia, jak upadek Kamieńca Podolskiego i traktat w Buczaczu (1672 r.), kampania chocimska 1673 roku, czy też najbardziej spektakularne – bitwa pod Wiedniem w 1683 roku, którą śmiało można nazwać «bitwą narodów» (Polacy, Litwini, Kozacy, Ukraińcy-Rusini). W tych zmaganiach również swój udział miała Ukraina lewobrzeżna oraz Kozacy pozostający na Zaporozżu. Również po stronie «półksiężycy» znaleźć można w omawianym okresie licznych Kozaków reprezentujących kolejną (oprócz propolskiej, promoskiewskiej i niepodległościowej) koncepcję rozwiązania «problemu kozackiego», tym razem proturecką/tatarską. Zakończeniem tych zmagania, które poprzez udział Rzeczypospolitej w Lidze Świętej przyjęły wymiar europejski, było podpisanie w 1699 roku pokoju w Karłowicach, który przywracał na Ukrainie stan *ante bellum*. Dodatkowo, sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów – przynajmniej formalnie – zlikwidował wtedy Kozaczyznę, jako siłę zorganizowaną siłą. Podpisanie tegoż traktatu pokojowego, przypadło

już na okres panowania w Rzeczypospolitej nowego władcy Augusta II Sasa – wraz z którym – «stare» idee dotyczące Kozaków i Ukrainy, reprezentowane przez Jana III Sobieskiego, schodziły «do grobu». W dziejach tego regionu Europy oraz wszystkich wymienionych podmiotów rozpoczynała się nowa epoka.

W niniejszym referacie (wystąpieniu) przedstawiony zostanie stosunek elit politycznych (szlachty i magnaterii rządzącej i sprawującej funkcje oraz posiadającej urzędy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego) i szlacheckich Litwy do wydarzeń rozgrywających się w latach 1657–1696, w odniesieniu do tzw. «problemu kozackiego» istniejącego w interesującym nas okresie dziejów. Wyrazicielami opinii Wielkiego Księstwa Litewskiego na ten temat była m.in. szlachta zbierająca się na poszczególnych sejmikach, gdzie przedstawiała swe opinie w wyżej wymienionej kwestii oraz zgłaszała konkretne propozycje natury legislacyjnej. Kolejnym miejscem, w którym można spotkać się z opiniami przedstawicieli Wielkiego Księstwa Litewskiego w «sprawie kozackiej» w omawianym okresie, były sejmy walne Rzeczypospolitej gdzie zabierali głos reprezentanci Litwy (wybrani uprzednio na sejmikach elekcyjnych i zdający relacje ze swych poczynań przed «bracią szlachecką» na sejmikach relacyjnych) oraz poszczególne konstytucje na nich przygotowywane i przyjmowane (lub też nie, w zależności od tego czy konkretny sejm został zerwany czy też nie). Wreszcie kolejnym źródłem opinii przedstawicieli Litwy na temat «problemu kozackiego» w latach 1657–1696, jest także korespondencja, którą prowadzili pomiędzy sobą wyżej wskazani przedstawiciele elit politycznych oraz szlacheckich. Pamiętać należy również o szeroko rozumianej memuarystyce oraz wszelkich wydawnictwach publicystycznych powstających w omawianym okresie czasu, a które to wydawnictwa wychodziły z pod pióra poszczególnych reprezentantów Wielkiego Księstwa Litewskiego lub były przez nich inspirowane i finansowane. Datami granicznymi wystąpienia/referatu są – w pierwszym przypadku – wybór na hetmana kozackiego Iwana Wyhowkiego, a w drugim śmierć króla Jana III Sobieskiego.

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ЩОДО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ СПІР ТА ЙОГО ДИПЛОМАТИЧНЕ ВІДЛУННЯ

ТАРАС ЧУХЛІБ

Київ

Як не дивно, але довгий час гетьманування Івана Самойловича протягом 1672–1687 рр. залишається малодослідженою сторінкою в українській історіографії. Поза тим останнім часом російські історики стали звертати активну увагу на різні аспекти діяльності цього правителя Лівобережної України¹. Вони також розпочали висвітлювати політику гетьмана у т. зв. Посожському або ж Засожському конфлікті², який виник між Українським гетьманатом та Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ) у 1683 – 1686 рр. і вчинив великий вплив на процес укладення Вічного миру 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством. Хоча коріння цієї українсько-литовської територіальної суперечки слід шукати ще в минулих часах, коли війська наказного гетьмана В. Золотаренка зайняли північно-західні землі ВКЛ, в т. ч. і територію верхнього Дніпра до р. Сож. Пізніше цей конфлікт продовжився за гетьманування Д. Ігнатовича (Многогрішного), коли українські козаки увійшли на територію Мстиславського воєводства ВКЛ³.

Отже, взимку 1683 р. українські війська знаходилися на території ВКЛ – у Річицькому повіті та Гомельському старостві. У червні 1683 р.

¹ Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672 – 1687 гг.). – М., 2012; Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681 – 1687 гг. – М., 2012.

² Кочегаров К. А. «Посожский конфликт». Борьба украинской политической элиты за свои интересы в отношениях с Россией и Польшей: <http://www.portal-slovo.ru/art/40173.php?PRINT=Y>.

³ Докладніше про це: Чухліб Т. Епізод з історії територіальних війн між Великим князівством Литовським та Українським гетьманатом під час правління Дем'яна Ігнатовича (1670 – 1672 рр.) // Україна і Велике князівство Литовське

до канцелярії І. Самойловича з Москви надійшли записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком. Протегуючи Речі Посполитій, австрійці домовлялися з російським урядом про укладення «вічного миру» між Польщею та Росією⁴. У зв'язку з тим, що мали розпочатися російсько-польські переговори, гетьман передав царським послам кілька своїх пропозицій: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно офіційно передати Українському гетьманатові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно⁵. Як бачимо, «засожське питання» стало одним з головних у дипломатії Українського гетьманату щодо майбутніх переговорів. Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на тверду позицію Самойловича відносно проблеми Засожжя, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї територіальної проблеми.

На початку 1684 р., одержавши звістку про «велике» польське посольство до Москви, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував вимагати від короля не тільки засожські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя та Червону Русь. На початку березня, з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з Гомельською, Чечерською, Пропойською та Кричевською волостями⁶. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, за-

в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. – К., 2011. – С. 61 – 64.

⁴ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – СПб., 1862. – С. 708 – 710.

⁵ Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. XII. – СПб., 1872. – С. 16.

⁶ *Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.* – Wrocław, 1963. – S. 30.

стосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного військового конфлікту з Варшавою.

У 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною. У зв'язку з цим, король Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає»⁷

Посередницьку місію у прикордонному конфлікті між Українським гетьманатом та ВКЛ (а ширше – Московським царством та Річчю Посполитою) намагався взяти на себе навіть австрійський імператор Леопольд I. У спеціальній грамоті царям він закликав Москву не загострювати відносини з Варшавою та висловлював побажання щодо встановлення на російсько-польському кордоні міцного миру. З огляду на це, московські царі Іван та Петро вислали І. Самойловичу грамоту з наказом звільнити від присутності козацьких підрозділів близько 200 засожських сіл та містечок. Та гетьман відмовився виконати цей указ і почав просити царів не поспішати з поверненням ВКЛ спірних територій. У відповідь російський уряд вирішив провести з'їзд прикордонних суддів, а Український гетьманат мав надіслати на з'їзд трьох «знатних» своїх представників, які мали взяти участь у переговорах нарівні з російськими дипломатами.

Питання про повернення/неповернення Засожжя під владу литовських князів чи українських гетьманів дуже гостро постало під час укладення Вічного миру 1686 р., однак все ж таки було вирішено на користь ВКЛ. Керуючись положеннями цього російсько-польського договору, московські царі у черговий раз наказали І. Самойловичу вивести свої підрозділи тепер вже з «остаточної» литовської території, але лівобережний гетьман знову відмовився це зробити. У зв'язку з цим литовський канцлер М. Огінський направив до Москви спеціальне посольство. Однак у відповідь лише частина козацьких військ була виведена з Мстиславського воєводства ВКЛ, а подальша непоступли-

⁷ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – С.1537.

ва політика І. Самойловича щодо території Засожжя стала однією з причин його швидкого усунення з гетьманської посади у 1687 р.

**PROBLEM JASYRU W DZIEJACH
RZECZYPOSPOLITEJ. NEGOCJACJE KOMISARZY
DELEGACJI POLSKO-LITEWSKIEJ Z
URZĘDNIKAMI OSMAŃSKIMI I TATARSKIMI POD
KAMIŃCEM PODOLSKIM W 1699 r.**

ANDRZEJ GLIWA
Rzeszów

Obok zniszczeń i strat materialnych, najpoważniejszą konsekwencją grabieżczych wypraw tatarskich na ziemie ruskie Polski i Litwy, a później Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej, były znaczne straty ludnościowe. Oddziały krymskie i budżackie penetrujące zbrojnie ziemie północnych sąsiadów nastawione były głównie na eksploatację ekonomiczną istniejących tam struktur gospodarczych i zasobów ludzkich, co przejawiało się nie tylko w grabieży mienia i zwierząt hodowlanych lecz przede wszystkim w chęci i determinacji zdobywania jasyru (w języku osmańsko-tureckim esir – niewolnik). Tak określone priorytety tatarskich misji zbrojnych na terenach państwa polsko-litewskiego równoznaczne były z intensywnymi polowaniami na ludzi przeprowadzanymi na masową skalę w ramach ściśle określonych praktyk wojskowości tatarskiej. Atrakcyjność tego rodzaju działalności spowodowana była przede wszystkim wielką chłonnością rynków osmańskich i zapotrzebowaniem na niewolników w okresie nowożytnym, co przekładało się na wysoką dochodowość tego zajęcia, które może być postrzegane jako specyficzna działalność biznesowa.

Opierając się na dotychczasowych badaniach dotyczących liczby brańców tatarskich uprowadzonych podczas wybranych najazdów tatarskich na ziemie państwa polsko-litewskiego w okresie nowożytnym i znając intensywność oraz chronologię inkursji ordyńców, szacować można, że z obszaru tego w okresie od schyłku XV do końca XVII wieku porwanych do niewoli zostało około 1-1,2 miliona ludzi. W skali rocznej daje to średnio około 5 tysięcy osób wziętych w jasyr, co biorąc pod uwagę

częstotliwość operacji skierowanych przeciw ziemiom polsko-litewskim i możliwości organizacyjno-logistyczne ord tatarskich, nie jest wcale liczbą zbyt wygórowaną. Takie właśnie szacunki potwierdzają badania Halila İnalçika, który ustalił, że w XVI w. przez Morze Czarne przewożono rocznie około 10 tysięcy niewolników, którzy pochodzili w większości z Polski i Litwy oraz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Jeszcze bardziej zaskakującym będzie porównanie ogólnej liczby wziętej w jasyr ludności z państwa polsko-litewskiego i Moskwy w tym czasie z transatlantyckim handlem niewolnikami pochodzącymi z Afryki. Okazuje się, że liczba brańców tatarskich schwytych w tych państwach wynosząca około 2 miliony była przypuszczalnie wyższa od liczby czarnych niewolników afrykańskich wywożonych do Ameryki Północnej i Ameryki Południowej szacowanej obecnie na około 1,8 miliona osób. W takiej perspektywie widać dopiero skalę, znaczenie i rozmach działalności militarno-gospodarczej uprawianej przez Tatarów od schyłku średniowiecza aż po koniec XVII stulecia na rozległych obszarach ziem ruskich należących do Polski i Litwy.

Ostatnią w dziejach większą operacją militarną na obszarze Rzeczypospolitej był zimowy najazd ordy budżackiej zorganizowany w lutym 1699 r. już z po podpisaniu traktatu pokojowego z Imperium Osmańskim w Karłowicach. Efektem tej operacji, która objęła swoim zasięgiem wschodnią i środkową część województwa ruskiego, było wzięcie w jasyr około 20 tysięcy polskich i ruskich (ukraińskich) jeńców, w tym 8794 ludzi tylko z ziemi przemyskiej. Zgodnie z deklaracjami władz osmańskich składanych najwyższym urzędnikom Rzeczypospolitej wiosną 1699 r., wszyscy jeńcy mieli zostać uwolnieni i przekazani stronie polskiej. W drugiej połowie marca i kwietniu 1699 r. trwała na Budżaku akcja wyszukiwania i gromadzenia brańców. Decyzją władz tureckich niewolnicy mieli zostać przyprowadzeni pod Kamieniec Podolski przez nureddina Gazi Gerja sołtana. Jasyr w ilości 2800 osób był eskortowany przez wojska tatarskie przez Jassy i dotarł pod Chocim w dniu 4 czerwca 1699 r. W następnych dniach między komisarzami z ramienia władz Rzeczypospolitej, którym przewodził kasztelan wileński i hetman polny litewski Józef Bogusław Słuszka, a starszyzną tatarską toczyły się negocjacje w sprawie zwrotu brańców. W trakcie rozmów Tatarzy domagali się od delegacji polsko-litewskiej zwrotu jeńców tatarskich rzekomo przetrzymywanych na terenie Rzeczypospolitej oraz wystawienia specjalnego kwitu poświadczającego odebranie całego jasyru

упrowadzonego ostatniej zimy. Po nerwowych pertraktacjach całą sprawę udało się załatwić po myśli komisarzy strony polsko-litewskiej. W efekcie dnia 10 czerwca 1699 r. doszło pod twierdzą chocimską do odebrania z rąk tatarskich grupy brańców liczącej 2800 ludzi bez spełnienia żądań Gazi Gereja sołtana czyli zwrotu jeńców tatarskich. Mimo tego w niewoli tatarskiej i osmańskiej wciąż przebywała duża ilość polsko-ruskiego jasyru, której mimo wielu starań władz polskich i interwencji podejmowanych w czerwcu i lipcu 1699 r. przez posła-ablegata Stanisława Mateusza Rzewuskiego w Adrianopolu, nie udało się odzyskać. Warto wspomnieć, że podczas kolejnego poselstwa do Stambułu sprawowanego przez Rafała Leszczyńskiego w 1700 r., wojewoda łęczycki zdołał oswobodzić zaledwie 130 więźniów. Zatem na terenie Imperium Osmańskiego pozostawała wciąż pokaźna, licząca kilkanaście tysięcy niewolników liczba brańców z terenów południowo-wschodnich ziem koronnych. Tylko niektórzy z nich mieli w przyszłości szansę powrócić do swoich domów na skutek działalności zakonu trynitarzy.

РЕЦЕПЦІЯ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТОВОГО ПРАВА У ГЕТЬМАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ 1680-х – ПОЧАТКУ 1760-х рр.: МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ ВІДСТОЮВАННЯ «СТАРОВИНИ»?

ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО
Київ

Українська Гетьманщина виникла у ході революції 1648 р. та сформувалася протягом постійних війн як мілітарна політична інституція. Це наочно відбилося в найпоширенішій у середовищі політичної еліти назві своєї держави – «Військо Запорозьке». Однак, реґіментарі Гетьманщини, починаючи від Б. Хмельницького, звертали увагу не тільки на армію, але й робили спроби розбудови цивільної адміністрації (бюрократичної системи, що виконувала поряд з військовими фіскальні та низку управлінських функцій), інституцій судочинства, поділу суспільства на тих, хто воював (козаків) й тих, хто платив податки (поспільство). Проте такі зусилля гетьманів (та й центральної української адміністрації в цілому) в умовах постійних

війн і масового супротиву населення запровадженню значних податків зазнавали невдач. Остаточний перехід суспільства Гетьманщини у мирне русло існування стався лише з початком гетьманування І. Мазепи. Зусиллями цього українського реґіментаря проводилося свідоме помірковане реформування багатьох сфер суспільного життя, у тому числі й судочинства, яке на той час зазнало впливів Литовського статуту 1588 р.

У «Договорах та постановах» 1710 р. високий статус судової влади завдячував попередньому розвитку за гетьманування І. Мазепи та його попередників політичної й інтелектуальної еліти, яка починала високо цінувати право як регулятор суспільних відносин. Значною мірою це завдячувалося й поступовій рецепції статутного права. Іншим свідченням того, що наприкінці XVII – початку XVIII ст. відбувалася рецепція литовського права став проект за гетьмана І. Скоропадського перекладу Статуту з польської мови на українську.

Згідно «Рішительних пунктів» 1728 р. російський уряд визнав дію українського права на території Гетьманщини (п.1, 15), що легітимізувало рецепцію литовського права в Гетьманщині на рівні імперського законодавства. Також він започаткував роботу «Комісії зі зводу прав, за якими судиться малоросійський народ» (п.20), яка здійснила кодифікацію діючих на території Гетьманщини юридичних норм з різних юридичних документів (польськомовне видання 1648 р. третього Литовського статуту, магдебурзьке та хелмінське право, гетьманські універсали, звичаєве право, російські законодавчі акти).

В «інструкції» Д. Апостола (1730 р.), основою якої стали Литовський статут, Саксонське зерцало, Порядок судів і справ міських магдебурзького права, а також напрацювання П. Полуботка з реформування судочинства у 1722–1723 рр. Цей документ розвивав кращі традиції права на українських землях: змагальний процес судочинства, нормами права підтверджувалися артикули Литовського статуту, процесуальні дії суду визначалися Порядком та Саксоном, тортури в кримінальних справах обмежувалися тощо. Отож запозичення старих норм права, у тому числі й статутного, використовувалося для поміркованої модернізації судочинства.

У ході роботи «Комісії щодо зводу прав, за якими судиться малоросійський народ» виникло два підходи: один полягав у захисті «старовини» (штучне поєднання норм без їх узгодження), а інший – в новаторській кодифікації нового документа. Кодекс «Права, за яки-

ми судиться малоросійський народ», який завершено 1743 р., містив найбільшу кількість запозичень з Литовського статуту 1588 р. Отож цей винятково важливий кодекс для розвитку права у Гетьманщині одночасно засвідчив плідну рецепцію статутного права та його новаторську кодифікацію.

У 1752–1758 рр. Ф. Чуйкевич уклав працю «Суд і розправа в правах малоросійських», яка містила запозичення з третього Литовського статуту. У 1750–1760-х рр. у «малоросійському праві» продовжувала спостерігатися рецепція статутного права, що осмислювалося як основний регулятор відносин у суспільстві, а її вершиною стали судові реформи 1760–1763 рр.

Модернізаційне значення рецепції статутного права призвело до того, що при ліквідації посади гетьмана у 1764 р. було підтверджено дію автономного «малоросійського права» на території Гетьманщини, яке проіснувало ще півстоліття. Отже, незважаючи на давність Литовського статуту, його рецепція у Гетьманщині не була лише відстоюванням «старовини», а мала модернізаційні риси, оскільки сприяла поширенню норм римського права в тодішній українській правовій системі.

III Міжнародна наукова конференція

**УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
В XIV – XVIII СТ.: ПОЛІТИЧНІ,
ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ**

16–19 жовтня 2013 р.
Кам'янець-Подільський

Тези доповідей

Відповідальний редактор
Смолій Валерій

Оригінал-макет
Жеребцова Лариса

Підписано до друку 23.09.2013 р. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 5,3.
Наклад 100. Зам. 26. 2013 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

